

БЕЖАНСКИЯТ ВЪПРОС В БЪЛГАРИЯ (1913—1915)

СТАЙКО ТРИФОНОВ

Рецензент: гл. ас. *Димитър Гоцев*

Редактор: проф. д-р *Величко Георгиев*

Стайко Трифонов. ПРОБЛЕМА БЕЖЕНЦЕВ В БОЛГАРИЯ (1913—1915 ГГ.)

После Первой национальной катастрофы в Болгарию хлынуло много беженцев из Македонии, Фракии, Добруджи и Малой Азии. Их вынудили покинуть родные дома жестокие преследования со стороны соседних буржуазных государств. Летом и осенью 1913 года в Болгарию прибыла основная часть из них, а остальные продолжают приезжать и в последующие годы. Число беженцев достигло приблизительно 200 000 человек. Они оказались в тяжелом положении. Правительство кредитировало средства на их пропитание и устройство. Создавались специальные комиссии, задачей которых было заселение беженцев на новоосвоенных землях и в основном на территории Западной Фракии. В помощь пострадавшим собираются помощи благотворительными организациями в Болгарии за границей. В этот период создаются и братства беженцев, основной целью которых является борьба за возвращение на родину.

Staiiko Trifonov Ph. D. THE REFUGEE'S QUESTION IN BULGARIA (1913-1915)

After the First national disaster Bulgaria was filled with refugees from Macedonia, Thracia, Dobrudja and Asia Minor. They were chased away from their native homes after cruel persuit by the neighbour bourgeois countries.

The main part of them arrived in Bulgaria during the summer and the autumn of 1913, others constantly came in crowds the following years as well. The refugee's number reached 200 000 people. They found themselves in hard situation. The government granted loans for their food and lodging. Special committees were set up with the task of their resettlement in the newly liberated territories and mainly in West Thracia. In support of the refugees, charity organizations gathered relief in Bulgaria and abroad. At that time the foundations of their brotherhoods were laid down, with the aim to fight for the refugees' return to their native places.

Бежанският въпрос остава открит в буржоазна България до победата на социалистическата революция през 1944 г. Разпокъсването на държавата и народа по силата на Берлинския договор от 1878 г. принуди десетки хиляди българи от Тракия и Македония да се насочат към Княжеството и Източна Румелия заедно с оттеглящите се руски войски. Нови бежанци изгълниха страната след Кресненско-Разложкото (1878—1879) и Илинденско-Пре-

ображенското (1903) въстание. Така за десетилетията, които предхождаха войните, тъжната съдба на изгнаниците от откъснатите земи щеше да вълнува българската общественост и да създава непрестанни грижи на българските правителства.

Войните от 1912—1918 г. внесоха качествено нов елемент в бежанския въпрос. В резултат на претърпените от България две национални катастрофи нейните съседи сложиха ръце върху обширни територии, компактно населени с българи. Променените политически условия принудиха стотици хиляди от тях да изоставят родните си огнища и да търсят спасение в свободните части на Отееството.

Дълго време бежанският въпрос в България не беше обект на сериозни научни изследвания. Едва през последните години започна да му се обръща специално внимание. Постигнатите резултати са все още скромни и се отнасят предимно за времето след Ньойския мирен договор. Извън ползването на историците остават годините след първата национална катастрофа. Писаното от проф. Л. Милетич в неговата книга „Разорението на тракийските българи през 1913 година“ (С., 1918) се отнася изключително за обезбългаряването на Тракия. Подобна задача, но за друг район, си е поставил и Л. Ив. Доросиев в обширната си студия „Българските колонии в Мала Азия“ (Сп. БАН, № 26. С., 1922). Макар и ценни, посочените съчинения са публикувани преди повече от половин век и засягат само фрагменти от темата, която ни интересува. Дватама автори не изследват подробно съдбата на бежанците в България и отношението на българската общественост към тях, грижите на българската държава по прехраната, настаняването и обезбедяването на бежанците и въобще нейната политика за разрешаването на бежанския въпрос и т. н.

В студията авторът се стреми поне отчасти да запълни посочените по-горе празнини, които не дават възможност да бъдат цялостно преценени резултатите от първата национална катастрофа.

* * *

След първата национална катастрофа България загуби голяма част от освободените през Балканската война земи. Сърбия и Гърция разшириха своите окупационни зони в Македония. Турция възстанови господството си над Източна Тракия, а чрез т. нар. Гюмюрджинска автономна република контролираше и Западна Тракия в продължение на няколко месеца. Не бяха пощадени и довоенните граници на страната. Буржоазна Румъния сложи ръка върху Южна Добруджа. Лишени от своите училища и църкви, жестоко преследвани и унищожавани физически, българите от откъснатите земи потърсиха спасение и закрила в България. Страната за кратко време беше наводнена с огромен брой нови бежанци, хора без работа, без покрив над главите си, без имущество и препитание. Грижата за тях легна изцяло върху току-що излязлата от катастрофална война българска държава.

Първата голяма вълна от бежанци нахлу в България в края на юни и началото на юли 1913 г., използвайки десетки градове и села. Няколко хиляди от тях намериха подслон в столицата. В продължение на дълги месеци повечето бежанци от Македония живеяха из софийските основни училища „К. Фотинов“, „Св. Кирил и Методий“, „Денкоглу“, „Михайловски“, „Априлов“ и т. н. Стотици изгнаници (предимно жени и деца) бяха настанени от властите в „Стопанското училище“, във Втора и Четвърта прогимназия, а други — из близките села (в с. Павлово — от с. Постулар, Кукушко; в с. Княжево — от

с. Герман и от Демир Хисар, и т. н.)¹. Повечето от тези хора се намираха в тежко физическо и духовно състояние. Към средата на юли 1913 г. кореспондентите на чуждите вестници и военните аташета в София обиколиха споменатите по-големи училища и видяха „с очите си деца, жени и старци с рани от саби и куршу и“².

В началото на учебната година се появиха сериозни затруднения, тъй като училищата бяха заети и децата в столицата не можеха да започнат занятия. Софийският градски съвет обсъди няколко пъти възникналият проблем. На едно от заседанията му се изказа и съветникът Д. Благоев, който настояваше за освобождаването на „всички училищни помещения, заети от бежанци, тъй като въпросът е спешен . . .“³. Общината отказа да плаща наема на наетите сгради и помоли Министерството на външните работи и изповеданията (МВРИ) да поеме върху себе си грижата за това. Въпреки протестите на Софийския градски съвет, много от бежанците продължиха да живеят в училищата още известно време⁴.

Подобно положение се създаде и в Пловдив, където много от училищата също бяха „окупирани от бежанци и пленници“ до средата на октомври 1913 г.⁵ Тук хората живееха при мизерни условия. В училище „Хр. Данов“ 115 бежанци бяха натъпкани в осем стаи; в училище „Св. Кирил и Методий“ 11 човека обитаваха една стая; в училище „Л. Каравелов“ 33 бяха настанени в две стаи, а в училище „К. Нектариев“ 130 разполагаха само с три помещения. С основание „Работнически вестник“ писа в началото на октомври за тях: „Животът на тези нещастници е ужасен . . . В самите жилищни помещения не само спят, но и перат и си готвят. Не стигат лошите условия на живот, но вече престанаха да им дават и хляб, който им даваха досега.“⁶ БРСДП (т. с.) критикуваше остро правителството за това, че не взема необходимите мерки за бързото подпомагане на бежанците и настаняването им на постоянно местожителство. В печатния орган на партията често се появяваха материали с подобно съдържание.

Ако в София и Пловдив бежанците все пак намериха подслон и препитание, не така стояха нещата във Варненско, Бургаско, Хасковско, Горноджумайско (Благоевградски окръг) и др. По тези места имаше струпани десетки хиляди изгнаници, а условията за преживяване не отговаряха и на най-елементарните изисквания. Само във Варна се скитаха „немили-недраги, голи и боси, далеч от родните си места . . . повече от 4 000 души“⁷. Основната част от тези нещастници бяха прогонени от Източна Тракия и Македония, а някои от тях и от Добруджа. На пристанището често акустираха параходи от Солун, от Цариград и дори от Мала Азия. Само на 1 октомври 1913 г. параходът „Кирил“ докара от Галиполския полуостров 1100 бежанци⁸.

Общинските власти във Варна настаняха повечето от бежанците в Аквариума до Морската градина и в Юнашкия салон. По искане на

¹ СГОДА, ф. 1, оп. 1, а. е. 746, л. 19. В. Радославов до Софийския градски кмет; Милетич, Л. Гръцките жестокости в Македония през Гръцко-българската война. С., 1913 (приложение).

² Църковен вестник, № 43, 20 юли 1913.

³ СГОДА, ф. 1, оп. 1, а. е. 745, л. 359. Протокол № 86 на Софийския градски общински съвет, 5 окт. 1913.

⁴ Пак там, а. е. 746, л. 23. Постановление № 63 на Софийското градско общинско управление, 22 окт. 1913.

⁵ Пловдивски окръжен вестник, № 29, 2 окт. 1913. Протокол № 1 на Пловдивския окръжен съвет, 25 септ. 1913.

⁶ Работнически вестник, № 134, 4 окт. 1913.

⁷ Варненски общински вестник, № 4, 4 дек. 1913. Апел към варненските граждани и граждани.

⁸ Свободен глас, № 3, 4 окт. 1913.

настоятелството му последният беше скоро освободен, а неговите обитатели преместиха в карантинното отделение. Трагедията на хората, натъпкани в Аквариума, е описана подробно в „Работнически вестник“ от общинския съветник Димитър Кондов. Той се запозна на място с печалните факти и написа: „Следната картина имаме ние там. Аквариумът се състои от два етажа и таван. Стаите са малки, циментирани и приспособени за отглеждане на морски животни. Тези стаи наподобяват нещо по-лошо от карцер. Те са студени и влажни. Отделенията, в едно с коридорите и тавана, имат плоско съдържание около 1000 кв. м. На това място са настанени със своята съвършено оскъдна покъщнина около 150 фамилии с 1400 човека.“⁹ Оставени без достатъчно храна, завивки и елементарни хигиенни условия, бежанците често ставаха жертва на болести. „Изобщо — продължава Д. Кондов — Аквариумът представя един колосален казан, пълен с воня и мизерия, и там са наблъскани 1400 човешки същества да бъдат издавени в пороци и мизерия, да бъдат физически и морално изродени.“¹⁰

На 16 октомври 1913 г. разположените в карантинното отделение 800 бежанци бяха натоварени на катери и лодки и стоварени на кея, където прекараха шест денонощия „в едно със своите дребни, измъчени и гладни деца“. Едва на 22 октомври бяха отведени и настанени в помещенията и бараките на окръжното стопанство „Св. Константин“¹¹.

Други бежанци (по нареждане на варненския кмет) бяха настанени в болнични палатки, където преживяха в дъжд и студ до средата на ноември. Печатният орган на Търговско-индустриалната камара отбеляза с възмущение: „И смепно, и печално. Да отидете само да ги видите как прекарват нощно време; а техните дечица? Не знаем, но и на най-грозния си неприятел не би пожелал никой такава участ. Идете и след това кажете, че никой не се грижел за бежанците. И тия хора, които бягат и се скитат немили-недраги, гонени от турци, гърци и сърби, изпитват сега най-хубаво свободата, която им дарихме???! Тежко им!“¹²

За някои бежанци във Варна нямаше нито помещения, нито палатки. Общинското управление поиска разрешение от правителството да ги настанят временно по близките села. Такова не беше дадено, тъй като българските власти очакваха съгласието на Турция да ги приеме по родните им места. Есента дойде, а турското правителство протакаше решаването на въпроса. С приближаването на зимата положението на бежанците стана критично. Гладът и лишенията принудиха много жени и деца да обикалят града и да просят милостиня. Към физическите страдания се добави и един тежък морален тормоз, тъй като тези трудолюбиви хора не бяха привикнали на подобно съществуване¹³. С пълно основание „Варненски търговски вестник“ се възмущаваше от мудността на централната власт: „Това е вече нехайство, което се свежда към престъпление.“¹⁴

Най-много бежанци през есента на 1913 г. имаше в Бургаски окръг. От решаващо значение се оказа близостта на Източна Тракия. Българите от този край бяха масово и насилствено прогонени от родните си огнища през лятото на същата година. Общият брой на бежанците в Бургаско възлизаше на около 7000 семейства с около 43 000 души¹⁵. Повечето от тях бяха от Лозенградско;

⁹ Работнически вестник, № 142, 23 окт. 1913.

¹⁰ Пак там.

¹¹ Пак там.

¹² Варненски търговски вестник, № 17, 7 ноем. 1913.

¹³ Свободен глас, № 4, 11 окт. 1913; Работнически вестник, № 142, 23 окт. 1913.

¹⁴ Варненски търговски вестник, № 12, 20 окт. 1913.

¹⁵ ЦДИА, ф. 313, оп. 1, а. е. 2487, л. 1—2. Доклад от Комисията по настаняването на бежанците от Източна Тракия в Бургаски окръг, ноем. 1913 г.

Малкотърновско, Кешанско, Визенско, Узункюпрйско, Бунархисарско и дори от Чаталджанско. Бежанците от Лозенградския санджак, който се намираще недалеч от старата граница на България, успяха да напуснат домовете си начел с мъжете и бащите си. По-различна беше съдбата на онези българи, които жи вееха край Малгара, Кешан и Узун-кюпрю. Успелите да се спасят в България от тези места възлизаха на около 10 000, почти всички жени и деца. Повечето от мъжете бяха „избити систематично“ пред очите на техните близки¹⁶.

Настъпващите студове завариха бежанците в Бургаски окръг в окаяно положение. „И как ще изкарат тия хора зимата с изпокъсаните парцали, босите крака и голите меса? — един господ знае!“ — възкликна ямболският вестник „Ново време“. „Минете през двора на църквата „Св. Троица“ — продължава той — и погледнете обстановката им. Стайте, в които са настанени, са толкова изпорутени, че от стените останали само гредите и минаването става отвсякъде. Можеш да се провираш през дуварите, за да влезеш в стаята. Вратата станала излишна, защото отвсякъде е все врата . . .“¹⁷

В Бургаски окръг, както често ставаше и на други места, много бежанци останаха пред настъпващата зима без сигурен покрив над главите си, без достатъчно храна и завивки. Имаше случаи, когато общинската управа „нехае и даже неприязнено се носи“, а административните власти гледаха безучастно¹⁸.

В особено тежко положение изпаднаха бежанците в Хасковска околия. Тук бяха „настанени“ временно на открито поле около 2330 семейства с повече от 10 000 членове¹⁹. От тях близо 400 семейства се разположиха между с. Добрич и гр. Хасково, 200 семейства бяха установени край с. Клокотница, 200 семейства — между гара Раковски и Хасково и около 1000 семейства — край с. Татаркьой. Стотици други бежански семейства обитаваха казарми, училища и частни къщи²⁰.

Бежанците, отседнали в Хасковска околия, бяха прогонени след жестоко преследване от страна на т. нар. Гюмюрджинска автономна република, установена в Западна Тракия. Над 2500 техни близки станаха жертва на мюсюлманския фанатизъм, почти всички български села бяха опожарени, а имуществото и добитъкът им — разграбени²¹. В България бежанците получаваха по един хляб дневно, но на някои места не можеха да разчитат и на него. Това беше „капка в морето“, както самите изгнаници определяха отпусканата им помощ в едно писмо до В. Радославов. В него те описваха трагедията, която изживяваха далеч от своите домове: „Плачевно е положението на всички ни — пишеха техните представители, — защото средствата, с които разполагаме за живеене, са твърде оскъдни, а помощта, която ни се дава от държавата или от други благотворителни дружества, е нищожна; по-грозно зрелище представлява това на онези от нас, които сме принудени да прекварваме тежките си дни на открито поле. За последните от нас няма подслон, няма завивки, няма храна и вследствие на лишения, глад и студ сме осъдени на явна смърт. Всекидневно десетки души умират от нас и наред с броя на построените от нас колиби, вече и толкова гробове стърчат.

¹⁶ Пак там.

¹⁷ Ново време, № 5, 17 ноем. 1913.

¹⁸ ЦДИА, ф. 176, оп. 2, а. е. 1495, л. 105. Телеграма от 150 бежанци от Созопол до Министъра на ВРНЗ. Созопол, 6 ноем. 1913.

¹⁹ Пак там, л. 75. Телеграма от делегата за бежанците Джиджев до гл. секретар на МВРИ. Хасково, 13 окт. 1913.

²⁰ Пак там, ф. 313, оп. 1, а. е. 1277, л. 1. Писмо на бежанци от Дедеагачко и Гюмюрджинско до Министъра на ВРНЗ, 2 окт. 1913.

²¹ Милетич, Л. Разорението на тракийските българи през 1913 г. С., 1918.

За нас няма кой да помисли, няма кой да ни защити за положението ни, а камо ли да се погрижи и за облекчение на това грозно положение, за което естествено ни най-малко не сме ние виновни. От хиляди майки и бащи се слушат само гласове на отчаяние и проклетия, защо не са останали в турски и гръцки ръце да бъдат изклани, та да не гледат как техните най-мили умират пред техните очи без да могат да им помогнат.“²² Едва ли можем да добавим нещо към тази тъжна картина, която бежанците сами бяха обрисували.

Тук-там някои по-заможни бежанци си бяха намерили квартири, но грамадната маса стоеше на открито, при дъжд и студ, изложена на неминуема смърт²³. В гр. Харманли, недалеч от Хасково, имаше други 200 бежанци, които бяха в най-мизерно положение и също спяха на открито²⁴.

През есента на 1913 г. основната част от бежанци от Македония бяха временно настанени в Струмишки окръг. В самия град Струмица имаше 260, а в неговата околия — още 1030 бежански семейства. В Петричка околия бежанците възлизаха на 530 семейства, в Неврокопска околия — около 700 семейства и в Горноджумайска — 100 семейства, или общият брой на бежанците в Струмишки окръг възлизаше на повече от 2600 семейства²⁵. Те се прехранваха с изоставени по полето храни и отчасти с отпускани държавни помощи.

През септември 1913 г. правителството се опита да установи количеството на бежанците в България. Това беше трудно, тъй като те непрекъснато се придвижваха от място на място или постоянно прииждаха с хиляди нови от Тракия, Македония и Добруджа. Според изготвените (по мнението на самите власти) непълни списъци броят на бежанците възлизаше на 140 000 души. От своя страна Министерството на външните работи ги изчисляваше на около 200 000²⁶. Истината бе, че в действителност правителството не можа да си създаде ясна и точна статистика за броя на бежанците. Това му пречеше да вземе бързи мерки в подкрепа на тези хора, които се нуждаеха от неотложна помощ. Но не само липсата на статистически сведения пречеше на властите да оказват навременна и ефикасна помощ на бежанците. Васил Радославов и неговите министри бяха погълнати от уреждането на важни външнополитически и териториални въпроси, които се намираха в непосредствена връзка с настаняването на бежанците. Те изчакваха, тъй като все още се надяваха, че ще успеят да върнат поне част от тях по родните им места. И нещо друго. През есента на 1913 г. либералната коалиция беше съсредоточила главните си усилия за запазване на своята власт. В края на ноември предстоеше да бъдат проведени избори на XVI обикновено народно събрание. Дотогава не можеше да се очаква, че правителството, въввлечено в междупартийни борби, ще изработи конкретна и ясна програма за разрешаването на бежанския въпрос.

* * *

В началото на октомври 1913 г. българската власт над Западна Тракия беше възстановена. Правителството, което изчакваше удобен момент, нареди да бъдат незабавно върнати по родните им места бежанците от този край. На 12 октомври Министерският съвет реши тяхното превозване да стане по железопътната линия Свиленград — Дедеагач — Гюмюрджина — Ксанти²⁷.

²² ЦДИА, ф. 313, оп. 1, а. е. 1277, писмо от 2 окт. 1913.

²³ Работнически вестник, № 130, 9 окт. 1913.

²⁴ ЦДИА, ф. 176, оп. 2, а. е. 1495, л. 83. Писмо от МВРИ до МЗДИ, 15 окт. 1913.

²⁵ Народни права, № 178, 12 окт. 1913.

²⁶ Народни права, № 149, 8 септ. 1913.

²⁷ ЦДИА, ф. 176, оп. 2, а. е. 1495, л. 86. Писмо от Главната дирекция на железниците и пристанищата до МВРИ, 16 окт. 1913.

Част от нея (между Свиленград и Софлу) преминаваше през турска територия, поради което беше взето и съгласието на Високата порта. Алтернатива на това решение нямаше, тъй като удобни пътища през Родопите за Гюмюрджински окръг все още не бяха построени. Ако тръгнеха по планинските пътеки, бежанците щяха да се влечат цели седмици, преди да достигнат своите села. При лошото време много от тях щяха да измрат от изтощение, студ и глад. Съществуваха сериозни опасения и от кървави стълкновения с мюсюлманското население в районите на Кърджали и Гюмюрджина, което беше добре въоръжено.

До началото на ноември 1913 г. успяха да си заминат за Западна Тракия повечето бежанци, прогонени от този край²⁸. Само в Гюмюрджина през последната седмица на октомври пристигнаха 4000 души. Правителството бързаше да ги настави по селата, за да поемат постепенно сами прехраната си, тъй като кредитът за тях беше вече изчерпан²⁹. По същото време българските власти започнаха да изпращат в този край и останалите бежанци — предимно от Македония. До средата на ноември към бреговете на Егейско море заминаха около 400 семейства от Кукушко, които трябваше да се заселят в с. Мароня³⁰. Други 2000 души се настанаха по гръцки къщи в Ксанти. Едни бяха дошли също от Македония (предимно от приморската ѝ част), други — от българските села Габрово и Еникьой, Ксантийско, които останаха в пределите на Гърция³¹.

Поради настъпването на зимата повечето бежанци предпочетоха да останат по градовете на Гюмюрджински окръг, където по-лесно можеха да намерят препитание. Настанените по селата нямаша и най-елементарни средства за съществуване. За тях „Църковен вестник“ писа: „Заселваните са лишени почти от всичко. Те са без покъщнина, дрехи и добитък. Някои са голи и боси, а всички са гладни.“³² Подобни констатации срещаме и в един рапорт на ген. Савов, който през ноември 1913 г. направи инспекционна обиколка из Западна Тракия: „Между постоянно пристигащите българи, изгонени от гърците, няма никак мъже, а само жени и деца, които се намират в крайно окаяно състояние. Никой от тях нещастници не притежава нещо повече освен дрехи на гърба си; мнозина от тях са облечени в дрипи, а някои даже почти голи, тъй като гърците са им ограбили всичко.“³³

Стихийно, прибързано и лошо организирано, изпращането в зимни условия на бежанците в Западна Тракия постави в критично положение хиляди изтерзани хора. Дори комисията от висши чиновници в състав генерал-лейтенантът В. Кутинчев, главният секретар на МВРИ Г. Пасаров и полицейският инспектор Ив. Златев, която извърши анкета в Гюмюрджински окръг през декември 1913 г., призна, че грижите за заселването на бежанците „са изобщо твърде слаби и повърхностни“³⁴. Положението се утежняваше и от печалния факт, че малко семейства имаха работоспособни мъже. Много бащи и синове паднаха от турски или гръцки куршум, гинеха по занданите в Солун или „служеха“ като войници в армията на Гърция или Сърбия³⁵.

²⁸ Свободна Тракия, № 3, 1 ноем. 1913.

²⁹ Народни права, № 191, 29 окт. 1913; Свободна Тракия, № 3, 1 ноем. 1913.

³⁰ Народни права, № 218, 308, 16, 28 ноем. 1913.

³¹ ЦДИА, ф. 176, оп. 2, а. е. 1379, л. 133—144. Рапорт от околийския началник в Ксанти Д. Н. Манушев до Окръжния управител в Гюмюрджина. Скеча, 18 ноем. 1913.

³² Църковен вестник, № 64, 14 дек. 1913.

³³ Народни права, № 203, 10 ноем. 1913.

³⁴ ЦДИА, ф. 313, оп. 1, а. е. 2244, л. 1—6. Доклад от Анкетната комисия в Западна Тракия до В. Радославов, 23 дек. 1913.

³⁵ По-подробно вж. Трифонов, Ст. За съдбата на българите в Егейска Македония 1913—1914 г. — ВИСБ, № 3, 1984, 57—74; Гоцев, Д. Освободителната борба в Македония 1912—1915 г. С., 1981, 54—68.

В края на 1913 г. и началото на 1914 г. за всички стана ясно, че правителството няма цялостна програма за решаването на бежанския въпрос. Заплетено в борба за своето оцеляване (изборите на 24 ноември не дадоха желания от либералите резултат), то все още не отделяше необходимото внимание на този жизнено важен за България проблем. Някои изтъкнати политици бяха сериозно обезпокоени. Цялото професорско тяло и много отговорни обществени и стопански дейци изказаха открито своето становище, дадоха ценни съвети на властта. В началото на декември Михаил Маджаров изпрати подробна докладна записка по бежанския въпрос до Никола Геннадиев от Лондон, където по това време беше пълномощен министър. Като отбелязваше, че този въпрос представлявал „особена важност за нашето отечество“, старият политик и дипломат направи няколко препоръки за политиката, която трябваше да води българското правителство. Първият въпрос, който постави, беше дали бежанците трябва да се посрещат „благосклонно и насърчително“, или да се взимат всички мерки даже ония, които вече бяха избягали в България, да се върнат по местата си. Според М. Маджаров било най-добре, при условие, че може да се запази българският характер на населението в откъснатите земи, да се направят всички усилия за връщането му по родните домове. В противен случай, т. е. при опасност от неговата асимилация, най-добре щяло да бъде „да засилим чрез преливане на нови населення, на нова енергия и на нови пориви българската държава, като единствен фактор за защита на българската народност и за повръщане на загубеното“³⁶. М. Маджаров се опитваше да докаже на правителството, че много скоро обстоятелствата могат да се променят и България „ще бъде търсена даже от тях, които днес изливат злобата си над нея“. Но тя трябвало да бъде силна и тази сила можела да дойде между другото и от увеличаване броя на работоспособното население чрез бежанците. „Ако бъдем силни и умни — пророчески продължаваше опитният политик, — ще си върнем загубеното, ако не, ще загубим и останалото . . . Ако ние сполучим през настоящия период да засилим България, ще запазим старото си първенство, което беше нарушено във Втората Балканска война.“³⁷

Видно е, че М. Маджаров гледа на бежанския въпрос с оглед на големите национални проблеми на страната. Неговата позиция беше съобразена с нуждата от създаването на силна България и с перспективите, които можеше да й даде наближаващата криза в международните отношения.

В началото на 1914 г. по инициатива на проф. Л. Милетич в София се проведе съвещание с участието на видни граждани, политици, професори, представители на банки и други висши учреждения. Между тях бяха разменени мисли по настаняването на бежанците и се реши да бъде образуван Граждански колонизационен комитет, за да поеме работата на комисиите, които в по-голямата си част се оказаха „бездейтелни“³⁸. В неговия състав бяха включени едни от най-добрите умове на тогавашна България. От професорите личат имената на В. Златарски — ректор на Университета, Ат. Иширков, Л. Милетич, Д. Михалчев, П. Стоянов, Ив. Георгов, Ст. Киров и др. Сред членовете му бяха още Т. Влайков, Хр. Силянов, К. Попов, Гр.

³⁶ ЦДИА, ф. 176, оп. 2, а. е. 1379, л. 222—224. Докладна записка от М. Маджаров до Н. Геннадиев. Лондон, 4 дек. 1913.

³⁷ Пак там.

³⁸ Нова България, № 1, 2 апр. 1914.

Василев, Ан. Ляпчев, управителите на БЗБ Хр. Калчев и М. Маринов, на БНБ — Хр. Чакалов и т. н.³⁹

На 26 март 1914 г. Гражданският колонизационен комитет изпрати подробно изложение до В. Радославов. Беше развито неговото становище по настаняването на бежанците, изработено след обстоятелни разисквания в няколко заседания. Още в началото се сочеше, че след националната катастрофа условията са променили рязко положението „Българите от откъснатите територии щели да продължат да прииждат, тъй като предпочитали да се преселят в България, отколкото „да бъдат изнасилвани в своето национално съзнание“⁴⁰.

В изложението на Гражданския колонизационен комитет се анализираше подробно стопанското и етническото положение в Западна Тракия. Направено бе предложение да бъде ликвидирано чифлигарството в т. нар. нови земи като „отживял времето си аграрен режим“. Обезземлената селска маса там трябваше да бъде снабдена със собствена земя, за да може да се привърже към държавата „и да стане и тя двигател на икономическия напредък на страната“. Особено внимание в изложението се отделяше на нуждата от засилване на българското етническо присъствие край бреговете на Егейско море, което беше „от извънредно голяма важност за сигурността и напредъка на страната“. Изтъкваше се и необходимостта стопанският живот в този край да бъде съсредоточен в ръцете на българите. Поради тези съображения се настояваше пред държавата не само да насърчава движението на българския елемент към морския бряг, но и да ръководи това движение, като го „урегулира и внесе в него известна система“⁴¹.

Гражданският колонизационен комитет предложи на правителството система от мерки за решаването на бежанския въпрос. На първо място между тях се сочеше нуждата от създаването на Колонизационен институт към централното управление на БЗБ или към МВРНЗ. При него трябваше да се организира един специален съвет от лица, добре запознати с „колонизационните въпроси“. Този съвет щеше да има задача, с цел да се избегнат грешките, предварително да обсъжда и преценява „всички крупни мероприятия на държавната колонизационна политика“ и да препоръчва по своя инициатива онези мерки, които биха улеснили работата. Към Колонизационния институт трябваше да се основат местни окръжни или околийски комисии, които предварително да събират данни или да препоръчват местата, където да се заселват бежанците⁴².

Като първа и неотложна задача на Колонизационния институт се сочеше бързото настаняване на бежанците. Най-напред трябваше да се установи точният им брой и да се потърсят удобни места за тяхното заселване. Всяко забавяне се считаше крайно вредно, тъй като имаше опасност да бъде пропуснат летният сезон и бежанците да останат най-малко още една година „в тежест на държавата и на обществената благотворителност“. Така те щяха да бъдат един непроеизводителен елемент за националното стопанство, вместо да се превърнат в „твърде ценна икономическа сила“⁴³.

Работата на създадените от правителството комисии за подпомагане на бежанците се преценяваше от членовете на гражданския колонизационен комитет като неуспешна. Причините се търсеха в обстоятелството, че те бяха

³⁹ ЦДИА, ф. 313, оп. 1, а. е. 2485, л. 18—20. Изложение от гражданския комитет по настаняването на бежанците до В. Радославов, 26 март 1914.

⁴⁰ Пак там, л. 18.

⁴¹ Пак там, л. 19.

⁴² Пак там.

⁴³ Пак там, л. 20.

съставени от хора, на които бежанският въпрос беше „съвсем или твърде малко познат“. Поради липсата на общо ръководство и на ясни идеи комисиите работеха извънредно трудно и бавно. Като обръщаше внимание на правителството, че „не бива да се скъпи“, а да отпусна достатъчно средства за настаняването на бежанците, Гражданският колонизационен комитет му съобщаваше, че се превръща в постоянен. Той формулира своите задачи: да съдействува на държавата в нейната колонизационна политика, ако това съдействие му бъде поискано; да запознава българското общество с колонизационните въпроси, за да може „да се използва и неговата подкрепа в случай на нужда“⁴⁴.

През втората половина на април 1914 г. беше изработен Устав на Гражданския колонизационен комитет и избрано неговото настоятелство. Комитетът си постави за цел „да действа за правилното и целесъобразно развитие на колонизационното дело в България“⁴⁵. Той сочеше и средствата, които ще използва: предварително изучаване на всички въпроси, засягащи бежанците; препоръка на съответните органи и учреждения на мерки, които трябва да вземат „във връзка с колонизационното дело“ и да урежда публични събрания (чл. 3).

Според устава членовете на комитета се деляха на действителни и почетни. Всеки внасяше при постъпването си еднократна сума от 10 лева (чл. 4—6). Делата на Гражданския колонизационен комитет се ръководеха от настоятелството, избираемо за две години, от контролна комисия и от общото събрание на членовете (чл. 8—10). Разходите се покриваха от членски вноски и от помощи.

В избраното настоятелство влязоха 10 души: Хр. Чолаков — председател; проф. Л. Милетич и Б. Боев — зам.-председатели; проф. П. Стоянов — секретар; Хр. Калчев — касиер; Михаил Сарафов, Ан. Ляпчев и др. — съветници; контролна комисия — К. Попов и Гр. Василев⁴⁶.

От устава става ясно, че Гражданският колонизационен комитет се формира като обществена организация със съвещателни функции. Той не разполагаше с необходимите средства и поради това функциите му бяха ограничени, а често и пренебрегвани от властите. Изложените от него идеи бяха основателни и почиваха на горчивия опит, събран при уреждането на бежанския въпрос в миналото и в месеците след първата национална катастрофа. Правителството на В. Радославов не беше чуждо на някои от тях, други тепърва щеше да възприема. То мъчно можеше да бъде упрекувано в това отношение. Друг е въпросът за конкретната реализация в живота на изказаните идеи. Либералната коалиция ориентира България към съюз с Турция. Оформилото се в края на 1913 и началото на 1914 г. сближаване се проектира и в отношението на българските власти към турците в т. нар. нови земи. Либералите не посмяха да посегнат решително върху собствеността на богатите турски бейове и чифликчии. Наблюдаваха новите законодателни избори, които предстоеше да се проведат на 23 февруари 1914 г. Правителството разчиташе на гласовете на мюсюлманите и неговите надежди действително се оправдаха. Само от Гюмюрджински окръг бяха избрани 12 турци и българомохамедани, които дадоха на Радославов крехко мнозинство в XVII ОНС. Опирайки се на тях, либералната коалиция управлява България в тежки за държавата и народа години.

Запазването на едрата турска собственост в Гюмюрджински окръг създаваше допълнителни усложнения при настаняването на бежанците.

⁴⁴ Пак там.

⁴⁵ Пак там, а. с. 62, л. 9—13. Устав на гражданския колонизационен комитет.

⁴⁶ Пак там, л. 13.

Трябваше да мине време, за да бъдат разрешени някои от посочените проблеми.

Като се поддаде на турския натиск, още през есента на 1913 г. българското правителство направи първите сериозни отстъпки и на Турция. С подписването на (Д)ринското споразумение от 2 (15) ноември 1913 г. то се съгласи на нееквивалентна размяна на българското население и неговите имоти в Източна Тракия срещу избягалите от Западна Тракия турци (главно по долината на Марица).

* * *

Правителството попадна под особено силен натиск в парламента. XVII ОНС беше свикано на извънредна сесия през втората половина на април 1914 г. Съдбата на бежанците и политиката на правителството по бежанския въпрос станаха основна тема на разискване. Най-остра и безкомпромисна позиция зае парламентарната група на БРСДП (т. с.). Нейният говорител В. Коларов направи обширно изложение, в което постави на обсъждане преди всичко причините и потърси виновниците за появата на бежанците. Той обвини министрите, че се опитват да отминат „мимоходом“ такъв важен въпрос и че когато бил поставен, правителството започвало да нервничи. Като се обърна към депутатите от буржоазните партии, Коларов заяви: „Е, добре, ние тук сме длъжни да констатираме туй, което вам се не иска да констатираме: ний сме длъжни да констатираме, че вашата война, Балканската война, която монархизмът на Балканите създаде и разгръмна, като хвърли всички народи един против друг, ето тази война има за последствие тази неопикуема грамада от нещастия. Тя породила бежанския въпрос — един голям въпрос. Е, хайде, господа, разрешете този въпрос; хайде господа, дайте цяр на разкритите рани!“⁴⁷ В. Коларов припомни позицията на тесните социалисти, които предупреждаваха неведнъж, че „войната ще има тия последици“. Той постави в основата на бежанския въпрос националистическата политика на всички балкански държави, която се водеше най-силно в Сърбия, Гърция, Турция и Румъния. „Ето, тази националистическа политика — продължи ораторът — създаде бежанския въпрос. Тази националистическа политика е в основата на националното потисничество.“⁴⁸

В. Коларов поиска правителството да информира подробно народните представители по бежанския въпрос: какви бежанци има, колко и къде са, как са подпомагани до този момент, какви средства и по какъв начин са изразходвани. Той изказа опасение, че властите ще дават само „просияшки подавания тук-там . . . и с тия помощи ще се правят гешефти, както се правеха“⁴⁹. Отпусканите суми за бежанците бяха преценени от него като недостатъчни.

Остро изказване срещу правителствената политика по бежанския въпрос направи и Ал. Стамболийски от името на парламентарната група на БЗНС. Но той се ограничи да разкритикува конкретните мерки на властта при тяхното подпомагане и настаняване: „Чувам да стават премествания от новите земи, смяна на цели села, виждам бежанци, които, макар и да ги канят да отидат в новите земи, не желаят, някои се стремят тук да се заселят; виждам даже в София още да се хранят бежанци от държавното съкровище . . .“⁵⁰

⁴⁷ СД на XVII ОНС, I ИС, т. 1, с. 347. Реч на В. Коларов, 19 апр. 1914.

⁴⁸ Пак там.

⁴⁹ Пак там, с. 348.

⁵⁰ Пак там, с. 341.

Говорителят на Демократическата партия М. Такев поиска от либералите да обяснят причините, поради които бежанците стояха ненастанени от юли 1913 г., т. е. близо десет месеца. Според него правителството е взело известни мерки, оказали се неефикасни. Често бежанците са разкарвани от едно място на друго, а комисиите до момента, са свършили „много малко работа“. Онези от изгнаниците, които били откарани в Дедеагач, Гюмюрджина, Ксанти и т. н., били в неопределено положение⁵¹. В потвърждение Такев цитира думите на един бежанец, който му казал: „Дадоха ни подслон, но нито имам вол, нито крава — нищо нямам; нещо повече, като сме днес тук, не знаем, дали няма да ни вдигнат...“⁵²

М. Такев познаваше добре положението в Западна Тракия. Само преди два месеца, в навечерието на изборите за XVII ОНС заедно с Ан. Ляпчев той направи обиколка из новоосвободените земи. Демократическата партия имаше известно влияние между бежанците и единствена от опозиционните партии спечели два депутатски мандата в Гюмюрджински окръг. За нея дадоха своите гласове 8214 тамошни българи.⁵³

Представителят на Радикалната партия Ил. Георгов направо обвини правителството, че неговите партизани (съпартийци) злоупотребявали със сумите, отпускани на бежанците. В подкрепа той посочи името на околийския началник в Горна Джумая (Благоевград) Ив. Златев, който поискал от кмета на града да потвърди, че е купувал брашно на по-висока цена. Понеже не получил съдействие, Златев се опитал да разтури кметството и постигнал своето въпреки възраженията на окръжния управител В. Борилков. Вместо да санкционира провинения околийски началник, правителството го повишило, като го назначило за инспектор на полицията⁵⁴.

Изказване в критичен дух направи и д-р Н. Сакаров (широк социалист) — той заяви, че правителството няма система при решаването на бежанския въпрос, липсвали му пълни сведения за бежанците и т. н.⁵⁵

За първи път в българския парламент прозвучаха и гласовете на гюмюрджинските турски депутати. Хафъз Садък Мехмедов се опита да омаловажи онова, което младотурците вършеха с българите в Тракия. Според него най-голямото нещастие за бежанците идело „не толкова от Турция, колкото от другите съседни държави“. Българите бягали оттам, защото се надявали, че в България ще бъдат по-добре. Той се стремеше да отклони вниманието на депутатите върху безспорно верните факти, че имаше и бежанци мюсюлмани, че много от българомохамеданите в Родопите се изселваха в Турция и т. н. В крайна сметка Хафъз Садък разкри истинския смисъл на своето изказване. Бежанците не бивало да се настаняват в Западна Тракия, защото „там за тях няма място“⁵⁶.

В първите заседания на Народното събрание не присъствуваше В. Радославов. Дадените от министъра на просветата П. Пешев обяснения не бяха убедителни. Правителството беше притиснато от опозиционните депутати. Обстоятелствата наложиха на министър-председателя не само да се яви пред депутатите, но и да направи обстоен доклад. Пред фактите Радославов призна, че на много места властите не успели да удовлетворят нуждите на бежанците. Все пак той се опита да смекчи своето признание с обяснението,

⁵¹ Пак там, с. 342.

⁵² Пак там, с. 344.

⁵³ Статистически годишник на Българското царство, V—XVI, 1913—1922 г. С., 1914, с. 58; Народни права, № 73, 30 март 1914.

⁵⁴ СД на XVII ОНС, I ИС, с. 344.

⁵⁵ Пак там, с. 368.

⁵⁶ Пак там, с. 348.

че от тях задоволство не можело да се очаква, тъй като те били недоволни от самото си положение: изоставили къщи, имоти, състояние и т. н. Като забрави казаното, Радославов побърза да се похвали, надценявайки стореното: „Аз мисля, че ние извършихме едно голямо дело, защото с малко суми направихме много работи.“⁵⁷

В. Радославов отхвърли обвиненията, че се злоупотребявало с отпусканите за бежанците суми. Той не пропусна да уязви своите противници от буржоазната опозиция, като напомни за злоупотребите в миналото с „македонските фондове“. Сега според министър-председателя били създадени специални комитети от самите бежанци под председателството на първенци или свещеници, които получавали помощта и я раздавали. Нямамо констатирани злоупотреби, въпреки че се носели много слухове.

След като се спря подробно върху формирането на комисиите за настаняване на бежанците, Радославов засегна и някои принципи въпроси. Правителството се разпоредило (това било възприето като правило) семейства от едно село да се заселват по възможност заедно. Бежанските комисии се придържали и към няколко други важни момента: на бежанците от села, занимаващи се преди изселването им със земеделие, да се раздава земя в зърнопроизводителни райони; изселените от лозарски краища да получават лозя; бубарите да се настаняват в бубарски райони; тютюнопроизводителите — в места, където се отглежда тютюн; бежанците—търговци и занаятчийци, да се настаняват по градовете и т. н. Но той не можа да отмени очевидния факт, че много бежанци се трупаха по градовете, въпреки че произхождаха от села. Обяснението му прозвуча наивно. Имало изключения, когато се срещало обратното, но то се дължало на това, че селяните, които много претеглили, мислели, че градът бил по-запазен и по-безопасен за тях, отколкото селото. Може би имало зрънце истина в думите на Радославов. Все пак мъчно можеше да се отминат такива обстоятелства като бита на селяните, който значително се различаваше от градския, привързаността им към земята и по-особения начин на живот.

В. Радославов призна, че гледа скептично на предложенията за настаняване на бежанците, които идваха от комитети, създадени по „частна инициатива“. Той нарече основателите на Гражданския колонизационен комитет „сериозни лица“, но се опасявал, че ако се създаде специално учреждение, за него щели да са нужни пари, а „парата може да развали целта“. Така той не възприе предложената идея за създаване на колонизационен институт⁵⁸.

Министър-председателят посочи някои обективни пречки, на които се натъкваха комисиите при настаняването на бежанците. Част от тях се бяха заселили сами на места, които им харесваха. В такива случаи понякога възникваха конфликти с местните жители, тъй като последните се страхуваха, че ще им вземат земята. На отделни места гонеха бежанците от училищата посред зимата, при голям студ и мраз и властите трябваше да се намесват⁵⁹.

В. Радославов не можа да подмине и въпроса за броя на прогонените от родните им места българи. След като призна, че няма пълни сведения от всички краища, той съобщи, че в България имало около 150 000 бежанци. Според него те се разпределяли така: в Бургаски окръг — около 43 000 (от тях 5708 в Бургас); в Казълагачка околия — 10 200; в Малкотърновско —

⁵⁷ Пак там, с. 398.

⁵⁸ Пак там, с. 388.

⁵⁹ Пак там.

5100; в Ямболско — 4900; във Василикоско (дн. гр. Мичурин) — 4 300; в Сливенско — 2485; в Айтос — 2250; в София — 9180 (тук броят на бежанците постоянно се променяше, тъй като едни идваха, а други заминаваха); в Софлийско — около 7000; в Неврокопско — 6676; в Петричко — 5150; в Струмишко — 5045; в Мелнишко — 4620; във Варна — 4649; в Старозагорско — 4500; в Пловдив — 4321; в Гюмюрджинско — 3483. Много бежанци имаше още и в Пещера — 2884, Свиленград — 2758, Пазарджик — 2500, Нова Загора — 1600, Анхяло (дн. Поморие) — 1498, Самоков — 1392 (през есента на 1913 г. тук броят на бежанците беше много по-голям), Русе — 1200, Карнобат — 1168, Асеновград — 1194, Търново Сеймен (дн. Симеоновград) — 1362 и т. н. Общо министър-председателят даде конкретни сведения за 120 900 души, но на няколко пъти подчерта, че тази цифра била по-голяма. Действително между посочените от Радославов населени места не срещаме Дедеагач, Ксанти, Ортакьой (дн. Ивайловград) и т. н., където по това време имаше вече настанени хиляди изгнаници⁶⁰.

Той не се спря на въпроса, защо правителството е решило да настани основната част от бежанците в Западна Тракия, понеже имаше сериозни съображения. Ще се спрем накратко върху тях. Подписаното на 2 (15) ноември 1913 г. Одринско споразумение даваше право на българските власти, както отбелязахме, да настаниват бежанците от Източна Тракия в напуснатите от турците села в Гюмюрджински окръг. Освен това хиляди гърци, провинили се към българите през управлението на т. нар. Гюмюрджинска автономна република, напуснаха Западна Тракия. При създаването се положение в областта имаше изоставени голямо количество къщи, обработваема земя и друго имущество. Следователно съществуваша обективни условия за по-нормално устройване на бежанците, които не притежаваха никаква собственост.

Освен посочените съществуваша и други причини. Политическите и стопанските съображения налагаха да бъде укрепено българското етническо присъствие по Егейското крайбрежие. В това бяха единодушни всички политически и обществени дейци, стопански ръководители и професорите в Университета. Правителството не срещна противодействие по този въпрос. Ще добавим и още един факт, с който българските власти се съобразяваха, въпреки че никога не му дадоха гласност. Сближението между България и Турция, от една страна, и подкрепата, която даваха на либералната коалиция, от друга, позволи на гюмюрджинската група турци да се запази почти непокътната. Тя разполагаше със силна конспиративна военна организация, имаше депутати в Народното събрание и поддържаше тесни връзки с турските власти в Одрин и Цариград. Винаги, когато пожелаше да упражни натиск върху България, и това то прави неведнъж, турското правителство можеше да задвижи този механизъм. Създаденото положение безпокоеше либералите, въпреки че сами го бяха създали.

С настаниването на бежанците по долината на Марица и край брега на Егейско море българското правителство се стремеше да неутрализира съществуващата опасност. То се опита да създаде един етнически пояс от корави българи, преминали през школата на Екзархията и на ВМОРО, през въстанията и погромите. Пред турците щяха да останат две възможности — или да станат примерни граждани на България, която с традиционната си толерантност им гарантираше политически и верски свободи, или да се изселат в Турция.

⁶⁰ Пак там, с. 389.

Правителството на Радославов не възприе идеята за създаване на колонизационен институт, който трябваше да слее държавното с общественото начало. Бежанският въпрос беше свързан с решаването на важни външно- и вътрешнополитически въпроси. Либералите не желаеха да допуснат странични фактори да влияят при формирането на тяхната политика. Правителството възложи настаняването на бежанците на специални комисии. Още в началото на юли 1913 г. в София се формира Централна комисия с подразделения в провинцията⁶¹. М. К. Сарафов беше определен за главен правителствен комисар за подпомагане на бежанците. Той остана на този пост до 1 октомври с. г.⁶² Временно до 14 октомври го замести Т. Недков. След заминаването му като български генерален консул в Одрин Централната комисия за бежанците възглави Панчо Х. Мишев⁶³.

След решението на правителството да настани бежанците в новоосвободените земи, там бяха формирани местни комисии. Окръжната комисия в Гюмюрджински окръг се възглавяваше от Н. Колушев, бивш пълномощен министър в Цариград, а в Струмишки окръг — от окръжния управител Вл. Борилков⁶⁴. Поради особеното място, което заемаше Западна Тракия в идеите на правителството за разрешаването на бежанския въпрос, тук бяха създадени още две комисии — в Дедеагач и Ксанти⁶⁵.

Комисиите отпътуваха за Гюмюрджински окръг едва в началото на януари 1914 г., въпреки че се предвиждаше това да стане значително по-рано. А там от средата на октомври 1913 г. вече пристигаха бежанци, без да има кой да се грижи сериозно за тяхното настаняване. МВРИ, под чието ръководство се намираха комисиите, направи някои постъпки с цел да облекчи тяхната работа. То помоли военните власти да им дават пълно съдействие чрез отпускане на превозни средства за пренасяне на бежанците и покъщнината им, да отпускат брашно и други хранителни припаси от своите складове и т. н. От административните власти се искаше да забранят даването на търг и продажбата на безстопанствените имоти, някои от които можеха да бъдат използвани за настаняване на бежанци⁶⁶.

Почти до края на февруари 1914 г. ръководството на бежанските комисии се осъществяваше от МВРИ. Начело на Централната комисия и на някои местни комисии с важно значение стояха дипломати без сериозен организационен и административен опит. Резултатите бяха по-скоро печални, отколкото положителни. С основание години наред в печата се пишеше с презрение за тях. Загубено беше ценно време, и то в зимни условия. Закъснението, мудността на комисиите и грешките бяха отново за сметка на бежанците. Ето защо през пролетта на 1914 г. правителството пристъпи към преустройство на бежанските комисии, като повечето от старите бяха разтурени. В началото на март то учреди Централна комисия със задача да се грижи за настаняването на бежанците в новоосвободените земи и предимно в Западна Тракия. Като отчете грешките от близкото минало, когато често работата се спъваше от междуведомствени интереси и противоречия, В. Радославов назначи в нейния състав представители от почти всички

⁶¹ ЦДИА, ф. 176, оп. 2, а. е. 1495, л. 84. Постановление на МС от 14 окт. 1913.

⁶² Пак там, ф. 313, оп. 11, а. е. 965, л. 7. М. Сарафов до В. Радославов, 27 септ. 1913; Народни права, № 167, 29 септ. 1913.

⁶³ ЦДИА, ф. 176, оп. 2, а. е. 1495, л. 84. Постановление на МС от 14 окт. 1913.

⁶⁴ Мир, № 4120, 20 ян. 1914; Народни права, № 8, 11 ян. 1914; № 16, 21 ян. 1914.

⁶⁵ Народни права, № 184, 19 окт. 1913, № 5, 8 ян. 1914; Мир, 11 ян. 1914.

⁶⁶ Народни права, № 12, 6 ян. 1914.

министерства. Председателството ѝ беше възложено на Хр. Калчев, администратор на БЗБ⁶⁷. За да се ускори настаняването на бежанците, правителството формира 20 самостоятелни комисии в градовете Гюмюрджина, Ксанти, Дедеагач, Софлу, Ортакьой, Малко Търново, Василико, Свиленград, Кушукавак (дн. Крумовград), Пашмаклъ (дн. Смолян), Егри-дере (дн. Джебел), Даръ-дере (дн. Златоград), Дьовлен (дн. Девин), Струмица, Петрич, Горна Джумая, Мехомия (дн. Разлог), Мелник, Неврокоп (дн. гр. Гоце Делчев) и Кърджали. Те зависеха от Централната комисия, от която получаваха наставления, а помежду си можеха да се отнасят за всичко, което интересуваше само тях⁶⁸. Особено важна роля играеше комисията в Дедеагач начело с енергичния М. Розентал⁶⁹. Впоследствие на нея бяха подчинени комисиите в Софлу и Ортакьой. Така правителството повери настаняването на бежанците по долината на Марица на Розентал, който през есента на 1915 г. след формирането на Одрински окръг стана негов окръжен управител⁷⁰.

В състава на бежанските комисии влизаха местните околийски началници, финансови инспектори и банкови служители, кметове, агрономи, държавни инспектори и мирови съдии. Поради голямата скъпотия в новоосвободените земи командированите чиновници правеха големи разходи. По тази причина Министерският съвет се разпорежи на длъжностните лица (председатели, членове, секретари, деловодители и т. н.) да се изплащат дневни пари от 7 до 50 лв. и на разсилните по 4 лв.⁷¹

С цел да подобри нейната дейност, до края на 1914 г. правителството на В. Радославов направи поредната промяна в ръководството на Централната комисия. Хр. Калчев беше освободен като председател, а на неговото място бе назначен Зл. Драсов, варненски съдебен следовател⁷².

През пролетта на 1914 г. Централната комисия разработи „Временни упътвания“ за настаняване на бежанците. Този документ разкри идеите на правителството за решаване на бежанския въпрос. В тях отново се отстояваше неговото намерение да настани по възможност всички изгнаници в новоосвободените земи, като се използват изоставените там безстопанствени имоти на избягалите турци и гърци, държавни, обществени, църковни и вакъфски земи⁷³. На местните власти беше наредено да обяснят на бежанците, че „никой няма да бъде настанен в стара България“⁷⁴. Заселването в т. нар. нови земи имаше за цел „да се даде подслон на бежанските семейства“, както и да им се даде „възможност за препитание“⁷⁵. Във „Временните упътвания“ се развиха основните правила, които местните комисии трябваше да следват в своята работа: бежанците да се настаняват в села и градове със сходни на родните им места стопански и климатични условия; хора от едно и също село да се заселват по възможност заедно; на едно семейство да се дава по едно жилище с принадлежащия към него двор и стопански сгради и най-малко толкова земя (в декари) от всеки културен вид (ниви, градини, лозя, ливади и

⁶⁷ СД на XVII, ОНС, I ИС, с. 388. Изложение на В. Радославов по бежанския въпрос, 21 апр. 1914; Мир, № 4169, 13 март 1914; Народни права, № 41, 22 февр. 1914.

⁶⁸ ЦДИА, ф. 176, оп. 3, а. е. 209а, л. 311. Временни упътвания за настаняване на бежанците.

⁶⁹ Пак там, ф. 313, оп. 1, а. е. 2485, л. 25. Състав на комисиите по настаняване на бежанците.

⁷⁰ Народни права, № 218, 26 септ. 1915; Народ, № 202, 26 септ. 1915.

⁷¹ ЦДИА, ф. 173, оп. 3, а. е. 390, л. 2. Мотиви към проекторешението на МС от 18 авг. 1914; Д. В., № 80, 11 апр. 1915.

⁷² Нова България, № 31, 6 септ. 1914; Мир № 4330, 31 авг. 1914.

⁷³ ЦДИА, ф. 175, оп. 3, а. е. 209а. Временни упътвания за настаняването на бежанците.

⁷⁴ Народни права, № 152, 6 юли 1914.

⁷⁵ ЦДИА, ф. 176, оп. 3, а. е. 209а, л. 26—31.

пр.), колкото е имало по-рано едно средно стопанство в селото. Идеята беше да се създадат условия за всяко семейство да образува самостоятелно стопанство, но без да се преминава границата на най-необходимото. Местните комисии получиха разпореждания да образуват нови села на мястото на чифлици или други обширни земи, които не били обработвани дотогава, но имали необходимите условия за това. В случая трябваше да се иска мнението на местния агроном, лекар, инженер и „други опитни лица“⁷⁶. На новите села трябваше да се дават подходящи имена „според географическата му особеност или из българската история“. Разпределението на местата за селища „и на културната площ“ ставаше от специално създадени за целта землемерни бригади. Подробното парцелиране обаче трябваше да стане, след като се привърши „най-необходимото по настаняването“. Главното за момента си оставаше да се заселят бежанците и да им се даде по-скоро земя, за да започнат работа и да си осигурят поне малка част от бъдещата реколта. Разпределението на къщите и парцелите земя трябваше да става по възможност чрез жребий. Във „Временните упътвания“ беше подхвърлена една интересна идея. Бежанците нямаха работен добитък (или имаше незначителна част от тях), липсваха им още селскостопански инвентар, сечива и пр. Правителството им препоръча да образуват „временни сдружения (кооперации) за задружна обработка на земята и други земеделски работи“⁷⁷.

Централната комисия даде указания, кои да се смятат за бежанци и да се ползват от привилегиите. Такива бяха само онези лица, които бяха изпъдени или избягали от техните села и градове, останали под чуждо владение през последната война. На бежанците, останали в старите граници на държавата, не се предвиждаше даването на жилища и земя. Последната постановка имаше за предназначение да въздействува върху ония от тях, които нямаха желание да се заселят в новоосвободените земи. Но впоследствие правителството се отказа от нея и даде възможност на хиляди бежанци от Източна Тракия да се заселят в Бургаски окръг⁷⁸.

Имаше случаи, когато местни жители от т. нар. нови земи, също българи, слагаха ръка върху безстопанствени къщи, земя и други имоти. В резултат на това се създаваха обтегнати отношения между тях и бежанците. Местните власти получиха нареждания да им ги отнемат и да ги раздават на изгнаниците „особено когато има голяма нужда от тях“. Самонастанилите се бежанци можеха да останат по местата си, ако по преценка на съответната комисия това не пречеше на общите наредби. В противен случай те също трябваше да отидат там, където им бъде посочено.

При дадените разпоредби естествено възникна юридическата страна на въпроса. Правото на собственост не можеше да бъде оформяно от бежанските комисии, особено що се отнася до безстопанствените имоти, където нещата бяха особено сложни. В крайна сметка всичко се оставяше да бъде решено за в бъдеще. Бежанците получиха обещания, че настанените семейства няма да бъдат преместени без разрешението на Централната комисия⁷⁹. Никой друг — кмет или каквото и да е длъжностно лице — не можеше да им отнеме дадените имоти, нито пък да ги настанява или пъди от техните места⁸⁰. По този начин правителството се опита да сложи край на постоянното разкарване на бежанците от едно място на друго, даде им известна сигурност, че онова, което получават, ще остане действително в тяхна полза.

⁷⁶ Пак там.

⁷⁷ Пак там.

⁷⁸ Пак там.

⁷⁹ Пак там.

⁸⁰ Народни права, № 152, 6 юли 1914.

През втората половина на януари 1914 г. бежанските комисии заминаха за определените им места в новоосвободените земи. По същото време тук отново заприиха хиляди изгнаници от старите предели на България. Само на 17 януари от София за Гюмюрджина отпътуваха около 300 души. Правителството нареди да им бъде отпуснато за прехрана брашно от военните складове⁸¹. Комисиите на „дипломатите“ не поеа енергично и не доведоха до сполучлив край повереното им дело. За два-три месеца те успяха да настанят известен брой бежанци в градовете и по някои села. В резултат на дейността им Ксанги и Дедеагач, известни в миналото търговски центрове, бяха „обърнати в села“. По същото време в с. Шахинлар, Дедеагачка околия, макар и разположено в полето върху плодородна земя, заселиха зидари, които „и в старото си село са купували от пазара жито за храна“⁸². Всяка сутрин те идваха да търсят работа в града, докато нивята им стояха незасорани.

Комисията в Гюмюрджина се натъкна на големи затруднения още в началото на своята работа. Тук нито военните, нито гражданските власти бяха уведомени за нейното назначение и за предоставените ѝ права. Навсякъде тя срещаше „индиферентност и даже зла воля“. Дни наред членовете на комисията бяха принудени да търсят помещения, където да се настанят. Н. Колушев се опасяваше основателно, че нейната „висока и благородна задача“ ще бъде компрометирана още от самото начало. Местните власти не пожелаха да предоставят списъци на държавните имоти, на бежанците и на празните села⁸³.

Специално в гр. Гюмюрджина и околията му възникна и едно допълнително затруднение. Местното турско население, подбуждано от своите първенци, се противопоставяше срещу настаняването на бежанците в този край. До правителството постъпваха оплаквания и дори заплахи. Етхем Рухи, един от водачите на турската парламентарна група в Народното събрание, писа в редактирания от него в. „Балкан“, че ако правителството не спре заселването на българи-бежанци в Гюмюрджинско, турското население в тоя край щяло да „въстане с оръжие в ръка“⁸⁴.

Притискано от турските депутати, правителството на Радославов не бързаше с настаняването на бежанци в Гюмюрджинска околия. Едва през пролетта на 1914 г. нещата малко се промениха. Но дори и тогава заселването ставаше изключително в напуснатите села. Чифлиците на мюсюлманите не се пипаха, за да бъдат „спокойни турците“⁸⁵. Не е чудно при това положение защо Ариф бей, също депутат в Народното събрание, благодари на окръжния управител Н. Свинаров „за вниманието и добрите обноси на всички власти към турците“⁸⁶.

По същото време, когато спрямо турското население се проявяваше подчертана толерантност, в. „Народни права“ писа за жителите на две от най-изстрадалите български села в Западна Тракия Съчанли и Манастир: „Сега, естествено, съчанлийци и манастирци почнаха да си откъщават. И създаваха,

⁸¹ Мир, № 4117, 17 ян. 1914.

⁸² ЦДИА, ф. 313, оп. 1, а. е. 2109, л. 7. Рапорт от началника на отделението за държавни имоти при МЗДИ до МС, 5 юни 1914.

⁸³ Пак там, ф. 176, оп. 3, а. е. 134, л. 49. Телеграма от Н. Колушев до МВРИ. Гюмюрджина, 11 ян. 1914.

⁸⁴ Мир, № 4181, 1 апр. 1914.

⁸⁵ ЦДИА, ф. 313, оп. 1, а. е. 2485, л. 29—30. Рапорт от Ив. Златев до В. Радославов, 24 май 1914.

⁸⁶ Народни права, № 100, 4 май 1914.

пък и сега още създават, големи гласоболия на властта. Не само отмъщението е, което ги подтиква. У тях, както и у всички тук българи, има особено едно понятие за промяната на управлението. Щом е станало българско, те мислят, че трябва да взема мястото на турците и като тях да вършат това, което те са вършили по-рано.⁸⁷ Интересна е логиката на правителствения официоз. Неговите редактори желяха българите да забравят едва ли не веднага, че само преди около осем месеца бяха преследвани и избивани по най-жесток начин под ръководството на онези турски първенци, които заеха места в Народното събрание или високи административни длъжности в Гюмюрджински окръг. На същото място, където се хулеха манастирци и съчанлийци, едни от най-заслужилите българи в Западна Тракия, които при новите условия не посегнаха върху живота на нито един мюсюлманин, помощник-кметът на Гюмюрджина Рушан бей беше наречен „умен, благороден и честен турчин“⁸⁸. По същия начин либералите се отнасяха и към други негови сънародници, под чието ръководство т. нар. Гюмюрджинска автономна република разруши и опожари десетки български села и погуби хиляди невинни българи⁸⁹.

Новите състави на комисиите, които започнаха дейността си в ранната пролет на 1914 г., настаниха значително повече бежанци. Но и тяхната работа се преценяваше от българската общественост като „слаба и мудна“, тъй като в състава им попаднаха хора, проявяващи „лични, партийни и материални интереси“⁹⁰. До 20 юни те успяха да заселят в новоосвободените земи около 13 000 семейства с 65 465 членове. Само в Гюмюрджинска околия настанените бежанци възлизаха на 2248 семейства⁹¹. Те бяха разположени така: шест семейства с 37 членове от с. Съчанли в с. Козлу-кебир; 125 семейства с 586 членове от с. Суют (Мала Азия) в с. Имарет чифлик; 30 семейства със 130 членове от с. Манастир в с. х. Мусакой; 230 семейства с 968 членове от Ташкисе, Алджа-баир и Кьойбелен (Мала Азия) в с. Куш-тепе; 4 семейства с 15 членове от с. Морази в с. Чохаджи чифлик; 58 семейства с 288 членове от с. Зарево и с. Негован (Македония) в с. Ясъкой; 35 семейства със 112 членове от Лизгай (Източна Тракия) в с. Саксъл; 13 семейства с 46 членове в с. Мюселим кьой; 61 семейства с 283 членове от с. Манастир в с. Черешакой; 30 семейства със 146 членове от с. Съчанли в с. Делиноской; 56 семейства с 235 членове от Манастир в с. Ирджан; 54 семейства с 265 членове от Манастир в същото с. Манастир; 21 семейства с 95 членове от разни места в с. Еврен; 147 семейства със 727 членове от с. Каледжи-дере в същото село; 78 семейства с 371 членове от Каледжи-дере в с. Шапчи-хане; 67 семейства с 262 членове от разни места в с. Къзлар; 68 семейства с 208 членове от с. Манастир в с. Ясъ-юк и 8 семейства с 47 членове от с. Манастир в с. Кючук кьой и т. н.⁹² Видно е, че част от настанените са от самата Западна Тракия (Манастир, Съчанли и Каледжи-дере), чиито села бяха опожарени, а тяхното население остана без покрив над главите си. Едни предпочетоха да останат по родните си домове, други потърсеха подслон в изоставените турски и гръцки села. Най-добра представа как е станало заселването в посочените по-горе места ни дава в. „Нова България“: „В изгорените села, които намерят някоя оцеляла несрутена стена, продължават от нея на върлини черга и под тоя чергарски подслон гледаш се гуши някое

⁸⁷ Народни права, № 141, 24 юни 1914.

⁸⁸ Народни права, № 144, 27 юни 1914.

⁸⁹ Милетич, Л. История на „Гюмюрджинската автономия“. С., 1914, 15—21.

⁹⁰ Нова България, № 20, 26 юни 1914.

⁹¹ Народни права, № 142, 26 юни 1914.

⁹² Търговски фар, № 573, 22 юни 1914.

многочленно семейство, гладно и голо и рядко без някой болен член — мъж, жена или дете, който лежи на голата пръст. Някой вече почнаха да сеят летнини, но не всички могат да си доставят и купят семе . . . У всички почти турци, евреи и арменци има грабено от опожарените и ограбени български села, но никой не смее да ги търси.“⁹³

В Ксантийска околия имаше по-добри условия за настаняване на бежанци, отколкото в Гюмюрджинска. Гръцкото население, което живееше предимно в града и в две-три от близките села, избяга в Гърция още през есента на 1913 г. Големите престъпления над българите в този край не оставиха спокойни гръцките милионери аристократи. Преди завземането на града от българските войски те се изселиха, като повлякоха със себе си всички свои сънародници⁹⁴. Останаха само турците, които не бяха по-малко провинени. Изостанените от гръците къщи в Ксанти дадоха подслон на много българи, прогонени от градовете на Егейска Македония и други места.

Комисията за бежанците в Ксанти се възглавяваше от Зл. Драсов, а нейни членове бяха Щ. Атанасов — мирови съдия, Ант. Страшимиров — кмет на града, Ал. Филипов — главен учител и др. Полицейският инспектор Ив. Златев, който обикаляше Западна Тракия през май 1914 г. по нареждане на В. Радославов, ги обвини, че гледали „само дните да минават“. Според него те се чудели „как са попаднали там да вземат по 1000 лева месечно, когато и годишно не са вземали толкова пари“⁹⁵. Полицейският инспектор имаше известни основания, тъй като извършената от комисията работа беше незначителна. Но под неговия прицел попадна преди всичко Ант. Страшимиров, който се намираше в конфликт с околийския началник и с полицията. Според Златев той бил много опасен „едно защото хвърчи по облаците“, а от друга страна, искал „да посегне на чифлиците на Мехмед паша, Ашим бей и всички турци“⁹⁶. По тези причини кметското място в Ксанти наскоро било заето от по-послушен партизанин на Либералната партия.

Още през есента на 1913 г. в Ксанти бяха настанени около 2000 бежанци, от които, както пише тогавашният околийски началник Б. Мандушев, „само 600 души гладующи“⁹⁷. До лятото на 1914 г. тук намериха подслон 921 бежански семейства с 3748 членове⁹⁸. През следващите месеци и години това число се увеличи неколкостранно. От посочените бежанци нито едно семейство не беше от старите предели на България: 303 семейства със 776 членове — от Костур; 132 семейства с 628 членове — от Горно Броди; 59 семейства с 276 членове — от Драмско; 45 семейства с 222 членове — от Кукуш; 29 семейства със 166 членове — от с. Колопат; 27 семейства със 114 членове — от Серско; 19 семейства с 92 членове — от Солунско; 14 семейства с 46 членове — от Битолско; 8 семейства с 29 членове — от Кавалско; 4 семейства със 17 членове — от Скопско; 3 семейства с 10 членове — от с. Скрижево. Всички изброени дотук семейства бяха от Македония. В Ксанти се настаняха и жителите на селата Ени кьой (166 семейства с 865 членове) и Габрово (101 семейства с 505 членове), които се намираха на запад от града, но останаха на гръцка територия. Тук имаше и няколко семейства от Източна Тракия⁹⁹.

⁹³ Нова България, № 12, 24 май 1914.

⁹⁴ Нова България, № 25, 17 юли 1914.

⁹⁵ ЦИИА, ф. 313, оп. 1, а. е. 2185, л. 15—16; Ив. Златев до В. Радославов. Ксанти, 17 май 1914.

⁹⁶ Пак там.

⁹⁷ Пак там, ф. 176, оп. 2, а. е. 1379, л. 133—144. Рапорт от околийския началник в Ксанти Д. Манушев до Окръжния управител в Гюмюрджина. Скеча, 18 ноем. 1913.

⁹⁸ Търговски фар, № 573, 22 юни 1914.

⁹⁹ Пак там.

Освен в Ксанти бежанците бяха настанени и в няколко близки села. Най-много — около 190 семейства — комисията засели в с. Кююнкьой¹⁰⁰. От тях 96 семейства бяха габровци, а останалите дойдоха от Горно Броди, Македония. Разпр-делението на земята стана така, че селяните дълго след това не можеха, а я намерят и определят с положителност и се караха помежду си¹⁰¹. Други 110 семейства бяха изпратени в хубавото, разположено край морския бряг, с. Болуистра. Новите заселници идваха от планинското село Скрижево, Македония. Около 80—90 семейства бежанци от Мала Азия и от Източна Тракия попаднаха в с. Енидже, Ксантийско. Поради липса на удобни жилища и тежкия климат много от тях след дълги боледувания се разпръснаха. Подобна участ сполетя и новосъздаденото с. Тепе-чифлик. Заселилите се бежанци от с. Деркос, Източна Тракия, си построиха сами жилища там, но тъй като нямаше вода и добра земя за обработване, скоро го изоставиха¹⁰².

Комисията в Ксанти настани или подготви за настаняване 509 семейства. По нейна преценка 236 бежански семейства можеха да бъдат настанени в още 12 села¹⁰³. По много причини тези планове не се осъществиха напълно.

Из Ксантийска околия имаше много чифлици на турски бейове и богати земевладелци, които владееха хиляди декари плодородна земя. Но опитите на комисията да засели в тях бежанци бяха бързо пресечени от централната власт. В. Радославов изпрати полицейския инспектор Ив. Златев да проучи въпроса. Неговите заключения бяха, че комисията трябва да се разтури, а работата да се поеме от околийския началник, подпомаган от няколко чиновници. В скоро време министър-председателят изпълни направените му препоръки¹⁰⁴.

Почти всички бежанци в Ксанти станаха надничари по тютюневите складове и впоследствие създадоха един силен отряд на българската работническа класа. Настанените по селата получиха по 10-12 декара земя за отглеждане на тютюн. Но липсата на работен добитък и селскостопански инвентар им пречеше да започнат веднага работа, а многото блата и влажният климат правеха живота им „ако не невъзможен, то твърде труден“¹⁰⁵.

Входната врата на всички бежанци, определени за заселване в Западна Тракия, беше Дедеагач. Те пристигаха тук от старите предели на България и от други места. На 28 януари 1914 г. от Варна акостира параходът „Цар Фердинанд“ с 440 бежанци¹⁰⁶. Един месец по-късно (отново от същия град и от Бургас) на Дедеагачкото пристанище спря и параходът „Варна“ с 800 души¹⁰⁷. Около 400 бежанци пристигнаха в края на март от българските черноморски пристанища с парахода „България“ и по същото време други 300 — с влак от София¹⁰⁸. Нови 150 бежанци дойдоха от Варна с парахода „Борис“ в първите дни на април¹⁰⁹. Жестоко преследвани, хвърляни по затворите или мобилизирани в гръцката армия, те търсеха спасение в България. Първият параход, който потегли от Солунското пристанище на 28 ноември 1913 г. за Дедеагач,

¹⁰⁰ ЦДИА, ф. 313, оп. 1, а. е. 3495, л. 6—16. Доклад от Комисията за настаняването на бежанците в Ксантийска околия до председателя на Централната комисия за бежанците. Ксанти, 15 апр. 1914.

¹⁰¹ Беломорска България, № 3, 11 авг. 1915.

¹⁰² ЦДИА, ф. 313, оп. 1, а. е. 2485, л. 6—16; Беломорска България, № 3, 11 авг. 1915.

¹⁰³ Пак там, л. 15.

¹⁰⁴ Пак там, а. е. 2185, л. 15—16. Цит. рапорт на Ив. Златев.

¹⁰⁵ Търговски фар, № 566, 8 юни 1914.

¹⁰⁶ Мир, № 4130, 3 ян. 1914.

¹⁰⁷ Народни права, № 48, 28 февр. 1914; Мир, № 4156, 28 февр. 1914.

¹⁰⁸ Мир, № 4185, 30 март 1914; Народни права, № 73, 30 март 1914.

¹⁰⁹ Народни права, № 77, 4 апр. 1914. Бежанци.

беше „България“ с 297 мъже, някои от които успяха да вземат своите жени и деца. Основната част от тях бе от Кукуш, Солун, Дойран и т. н. Параходът „България“ сложи началото на поредица от подобни курсове, извършвани от български и чужди морски съдове през цялата 1914 г. По морския път Солун — Дедеагач за около година преминаха голяма част от българите в Солунска, Кукушка, Ениджевардарска и други околии на Егейска Македония¹¹⁰. През пролетта на 1914 г. подобни кървани заприждаха и от Мала Азия, в резултат на което в Западна Тракия бяха превозени само оттук над 6000 души¹¹¹.

За един кратък период от пролетта на 1914 г. до 31 май на пристанището в Дедеагач бяха разтоварени 2400 бежански семейства с 8873 членове: 1000 семейства с 3500 членове — от Източна Тракия; 1000 семейства с 3800 членове — от Егейска Македония и 400 семейства с 1573 членове — от Мала Азия¹¹². А това беше само началото на голямото преселение, продължило през 1914 и 1915 г.

Председателството на комисията по настаняването на бежанците в Дедеагач беше възложено (както отбелязахме) на М. Розентал. На него правителството подчини и комисиите в Софлийска и Ортакойска околия. Така в ръцете на едно лице беше съсредоточено ръководството по заселването на бежанците по долината на Марица и по крайбрежието на Егейско море. От 27 април 1914 г. В. Радославов назначи Розентал за околийски началник в Дедеагач¹¹³. Пълномощията на последния бяха поголеми, отколкото на всеки председател на околийска комисия за настаняване на бежанци. Той стоеше извън контрола на окръжния управител в Гюмюрджина и поддържаше преки връзки с министър-председателя. Към Свиновар той се държеше независимо и дори предизвикателно: „Никой друг освен мен в настаняване и колонизиране на бежанците, не дава и не може да дава никакви нареждания и заповеди до кметовете и общините в Дедеагачко и Софлийско, както и Ортакойско. . . Гледайте си вашата администрация, която е толкова компрометирана пред очите на българския народ, за която администрация Вие сте отговорни и недейте се меси в моите работи.“¹¹⁴

И в Дедеагачка околия настаняването на бежанците беше тясно свързано с изселването на част от небългарските етнически групи. Гърците, които напуснаха този край, отнесоха покъщнината със себе си. В продължение на един месец (от 20 юни до 20 юли) от Софлу и с. Бидикли в Дедеагач дойдоха 117 товарни вагона, пълни с багаж, без да се смята онова, което гърците носеха със себе си в пътническите влакове, както и багажите, изпратени частно¹¹⁵. Това дразнеше хилядите бежанци от Македония, гонени от гръцките власти в България, без да им позволят да си вземат дори дрехи и завивки. Отделно стотици българи бяха унищожавани по затворите, мобилизирани в гръцката армия или жестоко репресирани из полицейските участъци¹¹⁶.

Българските власти облекчаваха и онези гърци, които напускаха Източна Тракия, прогонени от турците. Само за няколко дена през октомври 1914 г. на гръцки параход бяха натоварени 1500 души от Родоска околия, а други 2500 стояха на гарата в Дедеагач в продължение на пет дена, след което през Окчилар заминаха за Гърция¹¹⁷. По отношение на преминаващите или

¹¹⁰ Трифонов, Ст. Цит. съч.

¹¹¹ Доросиев, Л. И. Българските колонии в Мала Азия. — Сп. БАН, 2, № 13. С., 1922.

¹¹² Беломорски глас, № 6, 31 май 1914.

¹¹³ ЦДИА, ф. 313, оп. 1, а. е. 1608, л. 1.

¹¹⁴ Пак там, а. е. 2485, л. 28. Телеграма от М. Розентал до окръжния управител в Гюмюрджина Н. Свиновар, 30 апр. 1913.

¹¹⁵ Нова България, № 27, 7 авг. 1914. Писмо от М. Розентал. Дедеагач, 18 юли 1914.

¹¹⁶ Трифонов, Ст. Цит. съч.

¹¹⁷ Народни права, № 228, 7 окт. 1914.

заминаващите от самата Западна Тракия гърци не се допускаха „никакви насилия, изстъпления или обири“¹¹⁸. Поради тежките спомени, които българите отнесоха от Македония, и накупялата им омраза „спрямо всичко гръцко“ не бяха изключени актове на саморазправа. Като се страхувахе от подобни инциденти, Розентал повика още през пролетта 25 души и ги предупреди, че при цялата си добра воля да пази техните интереси не му било възможно да предотврати „случайни изстъпления от страна на бежанците“¹¹⁹. Гърците чувстваха тази нажежена обстановка и повечето от тях предпочетоха да си заминат.

Поради изложените причини отношенията с турското население бяха по-сложни. Все пак, за разлика от Гюмюрджинска и Ксантийска околия, голяма част от турците, живеещи в населените места по долината на Марица (включително и в Дедеагачка околия), се изселиха в Турция. Причините бяха няколко. Главна роля изигра Одринското споразумение, съгласно с което трябваше да се извърши размяна на населението от двете страни на границата. Част от турците бяха съблазнени от изоставените в Източна Тракия български имоти, други се страхуваха от отмъщение за извършени престъпления по време на реокупацията.

Понякога при настаняване на бежанци от турските села възникваха конфликти, при разрешаването на които се намесваше дори централната власт. Показателен беше случаят с крайбрежните села Дикилитах и Гювендик, където комисията засели българи от с. Стингел, Мала Азия, ограбени от турците и оставени „голи и боси“¹²⁰. Бежанците бяха обвинени, че са заграбили имущество и добитък от горните две села. Турските депутати предизвикаха анкета с участието на народните представители Джемал бей и Кехлибаров. Анкетьорите, подкрепяни от Риза бей, бивш комендант на Дедеагач, настояваха пред М. Розентал бежанците да бъдат изселени, а турците от Дикилитах и Гювендик да бъдат върнати по селата им (жителите им се бяха установили временно в Дедеагач). Притиснат от обстоятелствата, енергичният председател на комисията потърси съдействието на В. Радославов. „Ако сега няма да запазим брега, никога няма да стане. . . Не правя въпрос на амбиция. Ако мислите, че ще имате някои затруднения с турските депутати, готов съм да изселя българите и върна турците, което обаче ще бъде голям позор за престижа и моя идеал, като свърших тактично с гърците, да започна умно и с турците — рухва.“¹²¹

Проверката на положението в Дикилитах и Гювендик констатира твърде интересна ситуация. След изселването на турците настанените там бежанци избраха една комисия, която обиколи всички къщи и описа намиращото се в тях по-ценно имущество, което и запази непокътнато. Оставеният добитък беше хранен и пазен от селяните, а къщите — здрави и непокътнати. Понеже бежанците „мрат от глад“, те направиха харман и овършаха намерените снопи, а получената храна разпределиха по семейства, според броя на членовете. По същия начин се разпределяше и млякото, което се получаваше от кравите и от овцете. За всичко това беше съставен протокол, подписан от М. Розентал и четирима чиновници¹²². Стореното помогна да се установи истината и да се

¹¹⁸ ЦДИА, ф. 176, оп. 3, а. е. 130, л. 10. Телеграма от М. Розентал до В. Радославов, 8 юни 1914.

¹¹⁹ Пак там, а. е. 45, л. 6. Рапорт от М. Розентал до В. Радославов, 2 юни 1914.

¹²⁰ ЦДИА, ф. 176, оп. 2, а. е. 1496, л. 246. Телеграма от М. Розентал до В. Радославов. Дедеагач, 21 юни 1914; Народни права, № 135, 17 юни 1914.

¹²¹ ЦДИА, ф. 176, оп. 2, а. е. 1496, л. 243—235. Телеграма от М. Розентал до В. Радославов. Дедеагач, 19 юни 1914.

¹²² Пак там, л. 251. Протокол, 20 юни 1914.

съдействува на малоазийските бежанци да останат по определените им места.

Имаше случаи, когато турците, напускащи населените места по Марица, палеха масово своите домове. Такъв беше случаят с Фере, където останаха няколко здрави къщи¹²³. Настанените в града 453 бежански семейства искаха да строят. За целта трябваше най-напред да употребят много сили и време, за да разчистят затрупаните от развалини улици¹²⁴.

До средата на ноември 1914 г. в Дедеагач и околията му имаше настанени вече 1900 семейства бежанци със 7173 членове. От тях 3081 — в Дедеагачка, 1818 — във Ференска, 1283 — в Шахинларска, 818 — в Макренска и 143 — в Лъджакьойска община¹²⁵. Специални инженерни бригади снеха плановете на селата, извършиха и приложиха върху терена уличната и дворната регулация на селата Дикилиташ, Хасанлар, Обалар, Шахинлар, Лъджакьой, Урунджик, Окуф, Макри и Фере. Подготвени и раздадени бяха 2216 двора¹²⁶. По места започна строителството и на нови жилища. Но поради липса на технически персонал комисията на Розентал не успя да разпредели полските имоти между бежанците. Ето защо тя се разпореди всеки да разработва „кой колкото земя може“, та през следващата година изхранването на новозаселеното население „да не бъде в товар на държавата“. Някои от землищата на празните села бяха предадени към ония, населени с бежанци, за да може техният добитък „да намира достатъчно паша“¹²⁷.

За прехраната на бежанците в Дедеагач спомогна откритият в града тютюнев склад, където намериха работа стотици бежанци, повечето от които вдовици и сираци. „Мило ти е да гледаш — писа в. „Нова България“ — веселите лица на тия нещастни бежанци, които, смятайки за осигурен своя живот, като работят в тоя склад, мъчат се да забравят нещастieto, което сполетя самите тях, тяхната родина и техните близки през последната война.“¹²⁸

Въпреки големите затруднения, грешки и недостатъци в работата на Дедеагачката комисия към края на 1914 г. нейната основна задача беше вече изпълнена. Богатият и важен в стратегическо отношение Беломорски бряг доби изцяло български облик. Покрай големите местни български християнски села възникнаха нови, чиито жители дойдоха от оросените с кръв планини и полета на Македония, Източна Тракия и Мала Азия.

Работата по настаняването на бежанците в Софлийска околия вървеше паралелно с изселването на гърците, гъркоманите и турското население. То живееше главно по селата около Марица и беше разменено с българи от Източна Тракия по силата на Одринското съглашение. По-сложно стоеше въпросът с жителите на Софлу. Много от тях се състояха от погърчени българи предимно от Копривщица, Чирпан, Ловеч и т. н. Обяснимо е защо тия хора, с изключение на фанатизираните патриаршисти, отново бяха „готови да станат българи“¹²⁹. Те образуваха „най-бедната и работна класа“ на града и не желаеха „по никакъв начин“ да заменат за Гърция. Но това не се и искаше от тях. Около 200 семейства, без да се смятат единичните стари мъже и жени,

¹²³ Народни права, № 150, 4 юли 1914. Фере.

¹²⁴ Нова България, № 46, 31 дек. 1914.

¹²⁵ Народен завет, № 10, 13 ноем. 1914; Народни права, № 260, 13 ноем. 1914.

¹²⁶ Народни права, № 280, 6 дек. 1914; Нова България, № 44, 6 дек. 1914.

¹²⁷ ЦДИА, ф. 313, оп. 1, а. е. 2485, л. 40—41. Рапорт от М. Розентал до В. Радославов. Дедеагач, 29 ноем. 1914.

¹²⁸ Нова България, № 22, 4 юли 1914.

¹²⁹ Народни права, № 151, 5 юли 1914.

останаха в Софлу. Те отново започнаха да изпращат своите деца в български училища, да посещават български църкви¹³⁰.

Изселването на желаещите гърци и гъркомани ставаше доброволно, без насилие, просто „натоварват се няколко семейства, събират си багажа, разпродават всички движими имущества, които не могат да занесат със себе си, и заминават“¹³¹. Не им се разрешаваше да отнесат само онова имущество, което бяха заграбили от турците или от българите през време на Балканската и Междусъюзническата война¹³².

Въпреки увещанията на комисията да останат по местата си, през лятото на 1914 г. се изселиха и гърците от селата около Софлу — Каварджик, Пашмакчи и Чамкьой¹³³.

Комисията в Софлийска околия, която се подчиняваше на Дедеагачката, беше формирана на 27 март 1914 г. Неин председател стана градският кмет Д. С. Бъчваров. До 15 декември тази комисия извърши огромна работа, като засели бежанци в следните села: Бидикли — 372 семейства с 1700 души (180 семейства от с. Чанакча, Чаталджанско, 110 семейства от с. Харала-гюн, Малгарско, 80 семейства от с. Кадъкьой, Димотишко, и 2 семейства от Тарфа, Чаталджанско); с. Сейменли — 52 семейства с 220 членове, бежанци от с. Крушево, Димотишко; с. Кююнери — 135 семейства с 535 членове (70 семейства от с. Докуз-юг, Лозенградско, и 65 семейства местни жители от споменатото планинско село Пишмен, Софлийско); с. Каверджик — 225 семейства с 1020 членове (200 семейства от с. Теслим, Кешанско, и 25 семейства от с. Колибите, Бунархисарско); с. Чокур-верен — 78 семейства с 335 членове от с. Пишмен; с. Пашмакчи — 90 семейства с 415 членове (62 семейства от Солунско и 28 семейства от с. Кору-дере, Бунархисарско); с. Осмаджа — 44 семейства със 186 членове от опожареното с. Пишмен, Софлийско; с. Сараклъ — 92 семейства с 410 членове (80 семейства от с. Саръкая, Люлебугаско, и 12 безимотни семейства от Доган-Хисар, Дедеагачко); с. Балибей — 78 семейства с 336 членове (63 семейства от с. Лизгар, Малгарско, и 15 семейства от Аладжа-баир, Мала Азия); с. Гемеджикьой — 32 семейства със 185 членове от с. Кадъкьой, Малгарско; с. Елкеджи — 184 семейства със 760 членове — всички от Харала-гюн, Малгарско; с. Чомлекчи — опожарено, но предвидени за настаняване в него 145 семейства с 615 членове от с. Караклисе, Димотишко; с. Окуф — опожарено, но предвидени за заселване 36 семейства с 350 членове, бежанци от с. Башклисе, Димотишко; с. Карабунар — 66 семейства с 274 членове от Харала-гюн, Малгарско; с. Камкьой — 130 семейства с 556 членове (90 семейства от Солунско и 40 семейства от Мала Азия). Най-много бежанци имаше настанени в гр. Софлу — 460 семейства с 1985 членове (130 семейства от с. Енидже, Лозенградско; 54 семейства от с. Чонгара, Бунархисарско; 42 семейства от гр. Одрин; 35 семейства от гр. Лозенград; 24 семейства от гр. Димотика; 12 семейства от с. Дерменкьой, Чаталджанско; 9 семейства от Мала Азия; 8 семейства от с. Карамасли, Бабаескийско, и 147 семейства от разни градове и села на Македония)¹³⁴.

¹³⁰ ЦДИА, ф. 313, оп. 1, а. е. 3485, л. 43—44. Рапорт от М. Розентал до В. Радославов. Дедеагач, 28 ноем. 1914.

¹³¹ Пак там.

¹³² Пак там, ф. 176, оп. 3, а. е. 130, л. 13. Рапорт от Дедеагачката комисия за настаняването на бежанците до Централната комисия за бежанците. Дедеагач, 16 юли 1914.

¹³³ Народни права, № 151, 5 юли 1914.

¹³⁴ Нова България, № 47—48, 10 ян. 1915. Рапорт за дейността на Софийската комисия по настаняването на бежанците от основаването ѝ до 15 декември 1914; Народни права, № 294, 23 дек. 1914. Протоколи на Софийската комисия за настаняването на бежанците.

До края на 1914 г. софлийската комисия засели общо 2268 семейства с около 10 000 членове: 1706 семейства от Източна Тракия: 299 семейства предимно от Егейска Македония; 64 семейства от Мала Азия и 199 семейства местни, безимотни жители от опожарените планински села, практически също бежанци¹³⁵. Почти всички новонастанени семейства получиха дворни места, парцели и земя за обработване. Поминъкът им се състоеше от земеделие, скотовъдство и бубарство, което беше особено силно развито в този край¹³⁶. Специална техническа комисия сне плановите на голяма част от селата в Софлийска околия. Приключена бе тяхната дворна и улична регулация¹³⁷.

През 1914 г. настаняването на бежанците в Ортакойска (Ивайловградска) околия вървеше бавно. Българските села в района бяха масово опожарени, а гърците и гъркоманите от този край започнаха да се изселват по-късно от онези в Софлийска околия. В самия град на мястото на избягалите патриаршисти в края на 1913 г. бяха настанени 544 бежанци¹³⁸. През 1914 г. комисията в Ортакой подготви места за заселването на около 400 нови семейства¹³⁹. За този край беше изпратена значителна част от преселниците от Мала Азия. Това бе грешка, тъй като бежанците бяха добри земеделци, докато поминъкът на населението в околията беше бубарството и особено добиването на дървени въглища¹⁴⁰.

Настаняването на бежанците в Западна Тракия доведе до появата на нови населени места, други промениха своите имена. Оцелелите около 420 семейства булгаркьойци, в повечето случаи без мъже, се заселиха в с. Шахинлар, Дедеагачко. В края на май 1914 г. на новото градче тържествено беше дадено името Борисово. По същото време за нуждите на бежанците се откриха първоначално училище, прогимназия и църква¹⁴¹. Настанените в с. Чамкьой, Софлийско, 106 семейства от с. Бутариево и 57 семейства от с. Коритени, Солунско, образуваха ново село, на което дадоха името на Христо Ботев¹⁴². Бившият турски град Фере, където българските власти настаняха стотици бежански семейства, предимно от Източна Тракия, беше преименуван на Трапезица¹⁴³. Към средата на май 1914 г. 82 български семейства, вдовици и сираци от с. Крушево, Димотишко, се заселиха в с. Сейменли, което нарекоха Аспарухово¹⁴⁴. Две седмици по-рано, на 1 май, в местността „Куштепе“, Гюмюрджинско, стана „небивало тържество“. Тук 247 бежански семейства от Мала Азия положиха основите на новото село Климентово. Селото беше посетено от окръжния управител Свиноваров. Охридският митрополит Борис, управляващ Маронийската (Гюмюрджинската) епархия, отслужи молебен¹⁴⁵. Съдбата на това село, както и на много други, заселени с бежанци, не беше щастлива. Комисията прояви „незаинтересованост до престъпност“ по отношение на неговите жители. Дълго време, докато си построят 43 дървени бараки и се натъпчат в тях, бежанците нямаша никакъв подслон. Много от тях измряха още през лятото на 1914 г. На 29 септември полицейският инспектор Златев докладва на Радославов: „В новообразуваното с. Климентово

¹³⁵ Пак там.

¹³⁶ Търговски фар, № 570, 17 юни 1914.

¹³⁷ Народни права, № 280, 6 дек. 1914; Нова България, № 44, 6 дек. 1914.

¹³⁸ Народ, № 16, 22 ян. 1914.

¹³⁹ Народни права, № 228, 7 окт. 1914.

¹⁴⁰ Беломорски глас, № 6, 31 май 1914.

¹⁴¹ Нова България, 4 апр. 1914.

¹⁴² Народни права, № 113, 21 май 1914. Телеграма от Манол Розентал до В. Радославов.

¹⁴³ Нова България, № 3, 11 апр. 1914; Народни права, № 78, 6 апр. 1914.

¹⁴⁴ Народни права, № 107, 13 май 1914.

¹⁴⁵ Беломорски глас, № 4, 10 май 1914.

намерихме ужасна гледка. То не е село, а гробища. В наше присъствие умряха една жена и едно дете. . . Били 250 семейства малоазиатци. Избягали по домовете на околните села почти всички и останали 20 семейства, които до пролетта сигурно ще измрат, защото нямат не само хляб, но вода и дърва.¹⁴⁶ През лятото на 1915 г. в „Беломорска България“ допълни тази тъжна картина: „Днес в селото вместо хора има 167 гроба.“¹⁴⁷

Тежкото положение на бежанците в Западна Тракия често се усложняваше още повече от злоупотребите и насилията на безсъвестни властници. Околийският началник в Свиленград искаше да изсели настанените в с. Увабожук семейства от Харала-гюн, защото по време на изборите не гласували за правителствения кандидат. „По-добре да ни избият, отколкото да ни разкарват наново“ — писаха възмутените бежанци в телеграма до министър-председателя Радославов и до ръководителите на политическите партии в София¹⁴⁸. Имаше партизани на Либералната партия, които отказваха да дават храна на бежанците, защото „гласували на 23 февруари за опозицията“¹⁴⁹. По същите причини кметът и секретар-бирникът в с. Яськьой, Гюмюрджинско, тормозеха настанените тук семейства от с. Зарево, Солунско¹⁵⁰.

Хиляди бежански семейства бяха настанени и в Струмишки окръг. Те идваха от Егейска и Вардарска Македония, откъдето ги бяха прогонили гръцките и сръбските окупационни власти. Тяхното заселване, започнало през есента на 1913 г., продължи още по-усилено и през 1914 г. Към средата на март централната комисия подготви и изпрати в този край 300 семейства от София¹⁵¹. Няколко дена по-късно пак от столицата потегли нова група от 120 семейства, а в началото на април — други 200 семейства¹⁵².

Почти ежедневно на групи или единично в Струмишки окръг пристигаха бежанци и от вътрешността на Македония. Този неспиращ поток от хора се увеличи значително след началото на Първата световна война. За две седмици, в края на август и началото на септември 1914 г. пристигнаха около 230 семейства, „подложени на систематични преследвания от гръцките и сръбските власти“¹⁵³. Няколко дена по-късно, на 11 септември, от Щип избягаха 90 българи, подгонени „от насилията и нечуваната свирепост на сръбските власти“, и 50 души от Владимировци¹⁵⁴. Само около 20 септември в Струмица пристигнаха повече от 100 семейства нови бежанци, а други 52 души, също от Македония, бяха настанени в Горна Джумая (дн. Благоевград)¹⁵⁵. На 23 септември отново от Щип побягнаха и намериха спасение в България 180 души „боси, голи и гладни“¹⁵⁶. Много от бежанците бяха младежи между 17 и 30 години, бягащи от военна служба; други се спасяваха, защото семействата на напусналите бойното поле българи бяха подложени на „поружение и грабеж“¹⁵⁷. Според сведенията на Централната комисия за бежанците до края на 1914 г. от сръбската армия успели да избягат около 12 000 младежи, повечето от които бяха освободени военнопленници от Австро-Унгария¹⁵⁸.

¹⁴⁶ ЦДИА, ф. 313, оп. 1, а. е. 428, л. 34—35; Ив. Златев до В. Радославов. Ксанти, 29 септ. 1914.

¹⁴⁷ Беломорска България, № 3, 11 авг. 1915.

¹⁴⁸ Стенографски дневници на XVII ОНС, I ИС, с. 342.

¹⁴⁹ Работнически вестник, № 249, 2 март 1914.

¹⁵⁰ Работнически вестник, № 285, 16 апр. 1914.

¹⁵¹ Народни права, № 66, 21 март 1914.

¹⁵² Народни права, № 72, 80, 29 март, 10 апр. 1914.

¹⁵³ Мир, № 4338, 8 септ. 1914; Нова България, № 22, 13 септ. 1914.

¹⁵⁴ Народни права, № 209, 13 септ. 1914; Мир, № 4342, 12 септ. 1914.

¹⁵⁵ Народ, № 217, 25 септ. 1914; Народни права, № 212, 24 септ. 1914.

¹⁵⁶ Народни права, № 220, 27 септ. 1914.

¹⁵⁷ Мир, № 4342, 13 септ. 1914.

¹⁵⁸ Народ, № 298, 31 дек. 1914.

През есента на 1914 г. в Неврокопска околия имаше около 7000 бежанци¹⁵⁹. В града бяха настанени 977 семейства с 4664 души от разни краища на Македония¹⁶⁰. Много семейства бяха разпръснати и по околните села¹⁶¹. По същото време в гр. Струмица бяха настанени 3340 бежанци и още 4220 в околните села¹⁶².

Голямо струпване на бежанци се наблюдаваше и в Горноджумайска околия. В началото на 1914 г. правителството възнамеряваше да настани 100 семейства в самия град и по 200 семейства в селата Симитли и Крупник, много от които временно се намираха в Самоков¹⁶³. В Симитли обаче още от есента на 1913 г. се бяха заселили около 200 семейства „бедни българи от съседните села, пострадали от войната“¹⁶⁴. Те не само потърсиха подслон в здравите къщи, но и започнаха да обработват изоставените ниви. Подобно положение се създаде и в с. Крупник, където трябваше да бъдат настанени бежанци от с. Зарево¹⁶⁵.

Симитли и Крупник притежаваха обширна и плодородна земя. По тези причини в тях се бяха заселили турци, които избягаха през войната. Българското население в миналото живееше по скалистите балкански села, които не можеха да му дадат нужното препитание. От стари времена българите ходеха в Крупник и Симитли, където обработваха на изполища турските имоти. Това беше и единственият им поминък. Имотните турци живееха от труда на същото това население, което обработваше техните земи. След Междусъюзническата война почти всички околни български села бяха опожарени, а жителите им останаха „без стряха, без домашни вещи и храна“. Те се принудиха да търсят подслон и препитание в изоставените турски села. Така в Крупник се настаниха 50 семейства от с. Кресна, 30 семейства от с. Сушица, 30 семейства от с. Сърбиново и 5 семейства от с. Тросково. В Симитли се заселиха 70 семейства от с. Тросково, 60 семейства от с. Железница, 40 семейства от с. Ораново, 20 семейства от с. Докатичево и 10 семейства от с. Сърбиново¹⁶⁶. Когато възникна опасност от настаняването на бежанци, кметовете на споменатите села се обърнаха към председателя на Централната комисия с молба да не се прави това, тъй като щяло да има за резултат само нови нещастия на населението, което и без това умираше от глад. Според тях ако се настанили бежанци в Крупник и Симитли, бедните местни селяни трябвало да бъдат „изгонени с децата си в планината и из горите, защото няма где да идат“¹⁶⁷.

Бежанци не можеше да бъдат настанявани и по турските чифлици, където се заселиха местни безимотни българи-чифлигари, които ги обработваха „по наследство от стотици години с изполища“¹⁶⁸.

Фактите сочат, че през Балканската война в някои части на т. нар. нови земи се извършва поврат в аграрните отношения. Този естествен процес се

¹⁵⁹ Народ, № 2, 27 ноем. 1914.

¹⁶⁰ ЦДИА, ф. 176, оп. 3, а. е. 210, л. 44. Телеграма до председателя на Централната комисия за бежанците (ЦКБ) от Окръжната комисия в Струмица, 22 апр. 1914.

¹⁶¹ Пак там.

¹⁶² Пак там, ф. 313, оп. 1, а. е. 2485, л. 24. Списък на настанените бежанци по окръзи.

¹⁶³ Народни права, № 18, 23 ян. 1914.

¹⁶⁴ ЦДИА, ф. 176, оп. 3, а. е. 210, л. 2. Телеграма от председателя на Комисията за бежанците в Горна Джумая, 12 март 1914.

¹⁶⁵ Пак там, л. 3. Телеграма от председателя на комисията за бежанците в Горна Джумая, 14 март 1914.

¹⁶⁶ Пак там, л. 4—6. Заявление от Общинските кметове в селата Крупник и Симитли до председателя на ЦКБ, 15 март 1914.

¹⁶⁷ Пак там, л. 6.

¹⁶⁸ Пак там, л. 57. Рапорт от комисията в Горна Джумая до ЦКБ, 16 май 1914.

съпровождаше и с много злоупотреби на местните богаташи и чиновници, които си присвояваха здрави къщи и плодородни земи. За целта най-често се практикуваше системата на пълномоция. „Има лица — писа до В. Радославов председателят на Централната комисия за бежанците Хр. Калчев, — сключили по 30—40 пълномоция и договори, които, ако бъдат признати, спахиятството се въвежда отново в по-грозни форми. Изполлицата се практикува широко.“¹⁶⁹ Поради подобрилите се отношения между България и Турция, много турци се завърнаха и продадоха имотите си или оставиха пълномоция на разни спекуланти. В Горноджумайска околия дори успяха да се заселят и 60 семейства власи и гъркомани¹⁷⁰. Сложната обстановка в околията и анемичните действия на комисията за настаняване на бежанците не позволиха да бъде извършена сериозна работа. През пролетта на 1914 г. в Горна Джумая бяха настанени 43 семейства със 189 души от Кукушко, Серско и Драмско¹⁷¹. А в града имаше дошли за заселване около 200 семейства. „Възмутително е обстоятелството — писаха в телеграма до министър-председателя бежанците, — дето с имуществото на 100 турски фамилии и бегови чифлици, забягнали преди войната, се разполагат местни граждани, такива от стара България.“¹⁷² Те сочеха тази неправда като причина за ненавременното им заселване, което ги обричаше на нов глад.

Конфликтът в с. Крупник беше разрешен частично едва към началото на май 1914 г. Отначало властите настаняха 30 бежански семейства, което предизвика „революция с местното население“, чиито дрехи и имущество бяха изхвърлени „най-позорно“¹⁷³. Към 10 май там пристигнаха нови 100 бежански семейства¹⁷⁴. Кметът на Крупник се оплака на Радославов и поиска да се вдигнат бежанците, защото броженето било силно и той едва задържал саморазправата¹⁷⁵. Властите решиха посевите да останат на заселите ги местни жители до прибирането на реколтата, а бежанците да разработят „само свободните земи“ и да работят по тютюневите складове в Горна Джумая¹⁷⁶.

Броят на заселените в новоосвободените земи бежанци нарастваше бързо. В края на юни 1914 г. те бяха 13 633 семейства с 68 165 членове¹⁷⁷, а един месец по-късно — вече около 16 000 семейства с повече от 80 000 души¹⁷⁸. Според Централната комисия за бежанците главата на всяко семейство „има това, което по-рано е притежавал един стопанин от средна ръка“ в съответното село¹⁷⁹.

¹⁶⁹ ЦДИА, ф. 242, оп. 2, а. е. 49, л. 74—78. Телеграма до В. Радославов от Хр. Калчев, 16 юли 1914.

¹⁷⁰ Пак там.

¹⁷¹ Пак там, ф. 176, оп. 3, а. е. 210, л. 43. Телеграма до ЦКБ от комисията в Струмица, 22 апр. 1914.

¹⁷² Пак там, л. 51. Телеграма от бежанците в Горна Джумая до В. Радославов. Горна Джумая, 28 апр. 1914.

¹⁷³ Пак там, л. 31. Телеграма от кмета на с. Крупник Ст. Георгиев до в. Камбана. Горна Джумая, 13 апр. 1914.

¹⁷⁴ Пак там, л. 56. Телеграма до председателя на Централната комисия за бежанците. Струмица, 12 май 1914.

¹⁷⁵ Пак там, л. 89. Телеграма от кмета на с. Крупник до В. Радославов. Горна Джумая, 29 май 1914.

¹⁷⁶ Пак там, л. 73. Разпореждане от председателя на ЦКБ, 21 май 1914, до околийския началник в Горна Джумая.

¹⁷⁷ Пак там, ф. 173, оп. 3, а. е. 309а, л. 23—25. Окръжно на ЦКБ, 28 юли 1914. За времето до 20 юни в. Нова България, по данни на същата комисия, сочи 13 093 семейства с 65 465 членове, а в. Мир, 2 юли 1914 — 14 715 семейства със 73 375 д.

¹⁷⁸ Мир, № 4301, 31 юли 1914. Бежанците в новите земи.

¹⁷⁹ ЦДИА, ф. 173, оп. 3, а. е. 209а, л. 24.

Докато заселените в Струмишки окръг бежанци бяха само от Македония, не така стоеше въпросът с онези, които бяха изпратени в Западна Тракия. Те идваха от географски райони, раздалечени на стотици, а понякога и на хиляди километри един от друг, хора, живели при различни климатични, културни и политически условия. Техните очаквания за бъдещето не бяха еднакви. А това определяше до голяма степен и отношението им към новото положение, в което изпаднаха. Бежанците от Мала Азия идваха с твърдата решимост да се заселят завинаги в България, като се отдадат на мирен и спокоен труд. Съкровено им желание беше час по-скоро да получат земя, да се настанят и да започнат работа. „Те — писа началникът на отделението за държавни имоти при МЗДИ — не ламтят нито за безстопанствени къщи, нито за дюкени, не претендират за разни държавни и други служби; те не са самохвалци, но не са и плачливци — земя за работа търсят те.“¹⁸⁰

Бежанците от Източна Тракия нямаха големи претенции, но ги блазнаше мисълта, че скоро може да настъпи промяна по границата между България и Турция. Те се надяваха, че ще се озоват по родните си места, щом като селата им преминават в българска територия.

Добруджанци, които бяха малко в Западна Тракия, „със сълзи на очи и горест в душата“ си спомняха за своите изоставени имоти. Тези „много мили и симпатични хора“¹⁸¹ едва ли се бяха примирили, че завинаги ще останат да живеят в отдалечени от родния край земи.

Най-колоритната група в Западна Тракия съставляваха бежанците от Македония. Почти всички бяха участвували под една или друга форма в борбите за национално освобождение под ръководството на ВМОРО. Оттук вероятно идваше по-голямото им самочувствие, по-високите им претенции. Не бива да се пренебрегват и психологическите особености на българите от Македония. Планинският терен и дълбоките революционни традиции бяха възпитали у тях по-свободолюбив дух на бунтарство и неподчинение. Мнозина бяха от градовете, където упражняваха занаят и земеделието не им допадале. Българите от Македония също гледаха на своето пребиваване в Западна Тракия като на временно. По родните им места борбата срещу новите потисници продължаваше и те с надежда очакваха утрешния ден. Упование за това намираха и в политиката на България, която продължаваше да поставя Македония в основата на своите интереси. Тяхната интимна мисъл беше да живеят тук временно, а очите им гледаха към безстопанствените дюкени, къщи, складове, стремяха се да заемат някоя държавна служба и т. н. Тези особености на бежанците от Македония караха властите да им търсят места предимно по градовете, внасяха допълнителни усложнения при решаването на и без това мъгния въпрос за заселването в новоосвободените земи.

Тези съображения влияеха на бежанците и ги караха да мислят, че настаняването им е временно. Мнозина отказваха да заминат за Западна Тракия въпреки категоричното решение на правителството „бежанците да се настаняват само в новите земи“¹⁸². В крайна сметка властите бяха принудени да оставят част от тях в старите предели на България.

Най-много бежанци в тези предели се намираха в Бургаски окръг. През пролетта на 1914 г. те бяха над 41 000¹⁸³. Мнозинството от тях желаеха да бъдат настанени из селата и градовете край Черно море, където имаше

¹⁸⁰ Пак там, ф. 313, оп. 1, а. е. 2109, л. 6. Рапорт от Началника на отделението за държавни имоти Кр. Г. Доцев до МС, 5 юни 1914.

¹⁸¹ Пак там.

¹⁸² Пак там, ф. 176, оп. 3, а. е. 2109, л. 23—25.

¹⁸³ Пак там, ф. 313, оп. 1, а. е. 2485, л. 24. Списък на настанените бежанци по окръзи.

достатъчно свободна земя. С такова искане делегация на бежанците посети министър-председателя в края на март¹⁸⁴. По-късно на правителството беше връчена молба със следните желания: бежанците да бъдат настанени в Бургаски окръг, където имало най-много необработена земя; да им се отпусне дългосрочен заем с ниска лихва за обзавеждане: да се освободят за известно време от данъци, докато се засилят икономически; държавата да им съдейства, за да им бъде оценено и изплатено от Турция заграбеното движимо и недвижимо имущество; да се изплати дадената от тях реквизиция на Турция и България по време на войната; да се даде гаранция за личната и имотната сигурност на онези жители на градовете от Източна Тракия, които пожелаят да се завърнат; при разпределението на паричния кредит да участвуват и представители на бежанците; да се дава хляб на всички, докато бъдат окончателно настанени; сключване на съдебна конвенция между България и Турция за реализиране на вземанията си от останалите в Източна Тракия турски поданици¹⁸⁵.

Правителството възприе идеята да настане основната част от източнотракийските първенци в Бургаски окръг, който беше най-обширният и рядко населен район на България. То създаде комисия в Бургас, Поморие, Казълагач и т. н.¹⁸⁶ За кратко време през есента на 1914 г. бяха заселени повече от 6000 души. Останаха ненастанени повече от 30 000 бежанци¹⁸⁷. Част от тях (от с. Деркос, Чатаджанско) пожелаша да бъдат разменени имотите им, изоставени в Турция, с тези на турци от Айтоско. Турското население в някои села беше съгласно на това, „стига да им бъде позволено“¹⁸⁸.

Много от бежанците в Бургаски окръг посрещнаха зимата в окаяно положение, без да бъдат трайно настанени и без да се заловят за работа. По селата из плевници и частни стаи бяха разположени по 10—15 семейства. Най-много бежанци имаше отклонени из училища, казарми и частни къщи по градовете Василико (дн. гр. Мичурин) — 420 семейства, Бургас — 321 семейства, Ахтопол — 129 семейства и т. н.¹⁸⁹ Стотици семейства живееха разпръснати по чифлици, каракачански колиби, манастири и пр. Те се прехранваха от средства, отпускани от държавата и разни благотворителни мисии, без чиято помощ „биха посрещнали зимните студове с голи гърди и децата биха мрели като мухи“. Бежанците често гладуваха, на места оставаха без брашно по цели седмици, други го получаваха развалено¹⁹⁰.

Едва пред прага на настъпващата зима правителството реши да настане около 5000 бежанци от Източна Тракия в Гюмюрджински окръг — главно в Ортакойска и Софийска околия. Турските власти в Одрин се съгласиха да бъде използвано за тяхното пренасяне жп линията по долината на Марица, която на места преминаваше през турска територия¹⁹¹. След заминаването на тези бежанци в Бургаски окръг все още оставаха без да бъдат трайно настанени 24 369 души (в Бургаска околия — 7224; в Казълагачка — 7106; в Ямболска — 4258; в Анхиялска — 1605, в Айтоска — 1363; в Карнобатска — 1352; в Сливенска — 1124 и в Котленска — 337)¹⁹².

¹⁸⁴ Мир, № 4184, 29 март 1914.

¹⁸⁵ Нова България, № 9, 9 май 1914.

¹⁸⁶ Народни права, № 203, 6 септ. 1914.

¹⁸⁷ Народни права, № 223, 1 окт. 1914.

¹⁸⁸ ЦДИА, ф. 176, оп. 3, а. е. 209а, л. 16. Донесение от председателя на комисията за бежанците в Бургас до ЦКБ, 20 дек. 1914.

¹⁸⁹ Пак там, ф. 313, оп. 1, а. е. 1012, л. 4. Рапорт от Ст. Шангов до В. Радославов, 20 дек. 1914.

¹⁹⁰ Пак там, л. 3.

¹⁹¹ Народ, № 209, 13 септ. 1914; Нова България, № 35, 4 окт. 1914.

¹⁹² ЦДИА, ф. 313, оп. 1, а. е. 2495, л. 2. Списък на настанените бежанци в пределите на старата България до 21 окт. 1914.

Значително количество бежанци през есента на 1914 г. все още оставаха и в други окръзи от старите предели на България. Във Варненски окръг те възлизаха на 678 семейства с 3013 души (276 семейства с 1108 души в гр. Варна; 12 семейства с 1149 членове във Варненска селска околия; 150 семейства със 156 членове в Провадийска околия). В съседния Русенски окръг имаше само 11 семейства с 52 членове. Оттук през лятото към новоосвободените земи бяха изпратени 960 души, а други 603 намериха подслон по разни места из стара България. Почти нямаше бежанци и в други два окръга на Северна България — Врачански и Видински, където имаше изолирани семейства. Но в Плевенски окръг те бяха 97 семейства с 501 членове (в Ловешка околия — 12; в Луковитска — 207; в Плевенска — 264, и в Никополска — 18). А в Търновски — 140 семейства със 764 души (в Свищовска околия — 78 семейства с 492 и Търновска околия — 62 семейства с 272 членове). Поради близостта на Добруджа най-много бежанци в Северна България (след Варненски окръг) имаше в Шуменско — 390 семейства с 1861 членове (в Преславска околия — 121 семейства с 590 членове; в Шуменска — 107 семейства с 480 членове; в Ескиджумайска — 69 семейства с 345 членове; в Поповска — 56 семейства с 288 членове и в Османпазарска околия — 37 семейства със 158 членове)¹⁹³.

Що се отнася до Южна България, там положението беше по-различно. Както се убедихме, само в Бургаски окръг бежанците възлизаха на 3809 семейства със 17 263 души (без Казълагачка околия, където имаше още 7106 души). В съседния Старозагорски окръг имаше други 980 семейства с 3795 членове (в Новозагорска околия — 380 семейства с 1602 членове; в Старозагорска — 546 семейства с 1999 членове, и в Чирпанска околия — 44 семейства със 194 членове). Подобно положение съществуваше и в Пловдивски окръг — 586 семейства с 3186 членове (в Панагюрска околия — 2 семейства с 11 членове; в Карловска — 3 семейства с 9 членове; в Станимашка — 39 семейства със 172 членове; в Пловдивска селска — 90 семейства с 495 членове; в Пещерска — 147 семейства със 722 членове; в Пазарджишка — 150 семейства със 737 членове, и в гр. Пловдив — 155 семейства с 1040 членове). Поради масовото изпращане на бежанците към Струмишки и Гюмюрджински окръг в Софийско останаха само 715 души (18 семейства с 68 души в Самоков и 647 души в София). В Кюстендилски окръг те бяха 66 семейства с 268 членове (39 семейства със 160 души в Дупнишка околия; 15 семейства с 51 членове в Кюстендилска и 12 семейства с 57 членове в Радомирска околия). В окръга имаше и 220 отделни лица без семейства. Това бяха предимно младежи, спасили се от мобилизацията в Сърбия¹⁹⁴.

Според изчисленията на Централната комисия за бежанците към края на октомври 1914 г. в старите предели на България все още оставаха над 40 000 бежанци, които се считаха за ненастанени. Ако към тях прибавим и 11 062 от новоосвободените земи, които също не бяха получили по това време собствени помещения и земя, ще получим над 51 000¹⁹⁵. При голямото движение на бежанците и липсата на точни сведения за тях всички посочени цифри са относителни. Те само приблизително показват количеството на настанените и ненастанените бежанци. Не бива да се забравя и още един безспорен факт. Продължаваха да прииждат непрестанно със стотици и хиляди бежанци от Македония, Източна Тракия, Мала Азия и Добруджа. Това внасяше допълнителни усложнения в изработването на една прецизна статистика. Ето защо посочените сведения трябва да се възприемат като

¹⁹³ Пак там, л. 1—4.

¹⁹⁴ Пак там.

¹⁹⁵ Пак там.

приблизително верни за определено време — края на октомври 1914 г. И още едно обстоятелство. Имаше бежанци, които се настаняваха по свой избор в много села и градове не само в новоосвободените земи, но и в старите предели на България. Тези, които разполагаха с малко средства, се обзавеждаха и залавяха за работа, други — по-бедни, ставаха надничари. Броят на тези бежанци не може да бъде установен, но те бяха хиляди.

Настъпващата зима затрудни работата по настаняването на бежанците. Комисиите обаче продължаваха да действуват независимо от усложнената обстановка. Бежанците, изключително от Македония, прииждаха на вълни въпреки големите студове. Освен българи между тях имаше и много турци. Само на 3 януари 1915 г. в Струмица пристигнаха 36 българи и 416 турци от Радовишко; 20 турци от Берово и 130 — от Овчеполско. Същия ден премина границата и друга група от 150 бежанци, между които имаше и непълнолетни деца¹⁹⁶. През следващите дни положението рязко се промени. Окръжният управител в Струмица телеграфира, че на 4 януари в окръга му са пристигнали около 1200 българи и турци от Велешко и Щипско. По негови сведения в най-скоро време се очаквало прииждането на още 10 000 бежанци из Тиквешко и Битолско¹⁹⁷. На 8 януари в Струмица сполучиха да избягат 68 българи и 386 турци. Предвид на тежките грижи по настаняването на собствените си бежанци, които ежедневно прииждаха голи, гладни и измъчени, правителството на България помоли турските власти да допуснат своите бежанци да отидат и търсят прехрана в Турция¹⁹⁸. Стотици и хиляди изгнаници продължаваха да прииждат от Македония и България през цялата зима и пролетта на 1915 г. На 15 май в. „Нова България“ съобщи, че само от Валандовската афера в България са намерили спасение около 22 000 българи и 12 000 турци от Вардарска Македония¹⁹⁹. От своя страна правителственият официоз „Народни права“ даде сведения за други 10 000 бежанци българи и турци, пристигнали в Струмишки окръг само през първата седмица на юни 1915 г.²⁰⁰

Възникналото положение създаваше големи затруднения на българските власти. Централната комисия отчиташе, че бежанците, пристигащи в такива количества, се превръщат в истинско бреме за себе си и за държавата. Ето защо тя настояваше пред местните комисии да усилят дейността си и по-скоро да настанят бежанците в новоосвободените земи²⁰¹. По лесно обясними причини основната работа легна върху властите в Струмишки окръг, тъй като именно тук прииждаше основната част от бежанците из Вардарска и Егейска Македония²⁰².

Ако масовото прииждане на бежанците от Вардарска Македония може да бъде обяснено с тежката война, която водеше Сърбия, с последиците от нея и с активната съпротива на тероризираното от окупационните власти българско население, в Егейска Македония действуваше един допълнителен фактор. По сведения на официоза „Народни права“, взети от солунския в. „То фост“, до средата на юли 1915 г. гръцкото правителство е настанило в Македония 30 227 семейства със 122 033 свои бежанци предимно от Източна, а отчасти и

¹⁹⁶ Народни права, № 1, 3 ян. 1915. Телеграма от Струмица; Нова България, № 47—48, 10 ян. 1915.

¹⁹⁷ Народ, № 5, 8 ян. 1915. Телеграма от Струмишкия окръжен управител, 5 ян. 1915; Народни права, № 4, 8 ян. 1915.

¹⁹⁸ Нова България, № 49, 21 ян. 1915.

¹⁹⁹ Нова България, № 62, 5 май 1915.

²⁰⁰ Народни права, № 128, 9 юни 1915.

²⁰¹ ЦДИА, ф. 176, оп. 3, а. с. 209а, л. 46—47. Окръжно на ЦКБ, 15 ян. 1915.

²⁰² Дума, № 23, 24 юли 1915.

Западна Тракия²⁰³. По този начин то упорито засилваше своя етнически елемент, като едновременно с това се опитваше да съкруши с най-разнообразни средства, включително и чрез масови изселвания, българското население в този край.

През 1915 г. положението на бежанците в някои райони рязко се влоши. В Софлу повечето от тях бяха лишени от най-необходимото независимо от прекомерната скъпост на всички хранителни продукти. „Деца, старци и жени — писа в. „Народ“ — голи и гладни скитат по улиците и подлагат ръка за милост, а други удариха на грабежи. . .“²⁰⁴ Имаше случаи, когато тълпи от гладни бежанци разграбваха хлебопекарниците и складовете с брашно. Централната комисия за настаняването на бежанците получи сведения, че в Свиленград имало „глад и мизерия“. Някои бежански семейства имали възможност да се хранят един път за два дни²⁰⁵. Ст. Шишков, който отблизо познаваше положението в Западна Тракия, възкликна: „Отчаяно е положението на бежанството; викът им от безработица, от глад, болести и други напасти достига до ушите на властниците, но те се правят на глухи. Всеки ден с десетки коли докарват болни и при наличността на готови, уж наредени болници, за учудване ще видите болните да лежат край улиците и очакват помощ отгоре.“²⁰⁶

Нещата не се промениха много и през лятото. Централната комисия констатира в резултат на направената обиколка из т. нар. нови земи, че положението на бежанците по „причина на тазгодишния неурожай вследствие сушата, е твърде плачевно“. Мнозинството не успяха да съберат храна за зимата и нямаха зърно дори за посев. Повечето от тях бяха лишени от земеделски инвентар и работен добитък. Компетентните органи изказваха опасения, че ако на бежанците не се раздават семе, сечива и добитък, за да разорат и засят нивите си, те „заедно със семействата им са обречени на гладна смърт“²⁰⁷.

На отделни места положението се влошаваше от създадените отношения с националните малцинства. Голяма част от тютюнопроизводителите от Ксантийско бяха бежанци от селата Еникьой и Габрово, които останаха в гръцка територия, и от Драмско и Серско. На повечето от тях държавата не раздаде земя и бяха принудени да се сдружават с турци и да работят на техните ниви. Така се даде възможност на разни аги и бейове, стопани на огромни пространства земя, да експлоатират бежанците, като ги превръщаха в свои чифлигари²⁰⁸. През лятото на 1915 г. се създаде натегнатата атмосфера и в Дедеагач. Властите разрешиха на много богати гърци да се завърнат. „Тези господа — писа група граждани на В. Радославов, — понеже са най-крупните богаташи и владетели на къщи, дюгени, чифлици и земя в Софлу, Фере и Дедеагач с околността, като сме им дали сега правото да си уредят работите, те свободно отиват по дюгените и къщицата, искат си наемите по стари договори, не искат да знаят и да чуват, че бедните не са виновни. . .“²⁰⁹ Бежанците в Дедеагач, станали предимно хамали, а жените им — перачки, за да прехранват своите семейства, негодуваха основателно. Те бяха принудени

²⁰³ Народни права, № 164, 23 юли 1915.

²⁰⁴ Народ, № 42, 24 февр. 1915.

²⁰⁵ Нова България, № 57, 30 март 1915.

²⁰⁶ ОДА — Пловдив, ф. 52, оп. 1, а. е. 1385, л. 3—4. Чиновничеството в новите земи.

²⁰⁷ ЦДИА, ф. 176, оп. 3, а. е. 209а, л. 22. Писмо от ЦКБ до директора на Държавните дългове, 25 авг. 1915.

²⁰⁸ Беломорска България, № 7, 25 авг. 1915.

²⁰⁹ ЦДИА, ф. 313, оп. 11, а. е. 1341, л. 1—4. Писмо от група граждани на Дедеагач до В. Радославов, 29 авг. 1915.

само преди година да изоставят своите домове в Македония, без да вземат със себе си необходимото имущество. Възникна опасност от саморазправа и разиграване на кървави сцени. „Ако до три-четири дни — продължаваха бежанците в своето писмо до министър-председателя — не дадете разпореждане да си отидат, това писмо ще го четете във вестниците, но знайте, че кръв ще се лее.“²¹⁰

Имаше случаи (не един и два), когато властите най-безскрупулно използваха нещастieto на бежанците в междупартийните борби. Това пролича по време на парламентарните избори през февруари 1914 г. А онова, което стана в София на 3 май 1915 г. по време на общинските избори, надхвърли всичко до този момент. Бежанците бяха влачени на групи от секция на секция, за да гласуват по два и повече пъти. „Тия бежанци — писа „Работнически вестник“ — са били ангажирани през последно време за работници в общински предприятия и сега самите надзиратели, които им плащат заплатите, ги водят като стадо да гласуват с решения.“²¹¹

През лятото на 1915 г. по нареждане на МВРНЗ Централната комисия за бежанците направи усилия да състави подробна статистика на всички прогонени след Междусъюзническата война българи. Резултатите станаха известни към края на август с. г. Според тях общото число на бежанците, дошли в България от Вардарска и Егейска Македония, от Източна Тракия, Добруджа и Мала Азия възлизаше на 25 765 семейства със 120 690 членове. Към това число по преценка на Централната комисия трябвало да се прибавят още поне 50 000 единични бежанци, които комисията нямала възможност да представят, тъй като едни живееха между свои роднини, други си търсеха работа по градовете, поради което не фигурираха в съставените списъци²¹². Естествено тук не фигурираха нито хилядите унищожени българи в заграбените земи, нито други хиляди бежанци, които поради тежките условия на живот намериха смъртта си в България. Не се смятаха за бежанци българите от Западна Тракия, които през есента на 1913 г. намериха временно подслон в България, а след това се завърнаха по родните си села, в повечето случаи опожарени. А техният брой не беше по-малък от 10 000 души. Следователно сведенията не бяха пълни или изчерпателни; те показваха приблизителния брой на бежанците. А той продължаваше да нараства и през следващите месеци, особено интензивно в седмиците преди България да се включи в Първата световна война на страната на Централните сили.

* * *

Както установихме, разрешаването на бежанския въпрос се намирал в тясна връзка с уреждането на въпроса за безстопанствените имоти, изоставени от забегнали или доброволно изселили се гърци и турци. Почти навсякъде в Западна Тракия се срещаха напуснати къщи, дюкяни, ниви, ливади, гори и т. н. Много от тях останаха неизвестни близо две години. Имаше изоставени и запустели села, земята на които остана държавен имот²¹³. През декември 1913 г. правителството се опита чрез специално постановление да уреди въпроса. Безстопанствените недвижими имоти в новоосвободените земи трябваше временно да се дават под наем на „бедни българи бежанци“ от специални комисии. Продаването, разменянето и

²¹⁰ Там там.

²¹¹ Работнически вестник, № 20, 3 май 1915.

²¹² ЦДИА, ф. 176, оп. 3, а. е. 209а, л. 18—20. Рапорт от ЦКБ до МВРНЗ. С., 31 авг. 1915.

²¹³ Народни права, № 176, 6 авг. 1915.

експлоатацията им се разрешаваше само след като последните бъдат напълно удовлетворени²¹⁴.

Идеята на правителството се натъкна на затруднения от различен характер. Някои местни жители, чиновници, офицери или дори заможни бежанци успяваха със спекулативна цел да се сдобият с договори или пълномощия за разпореждане с имотите от предишните им собственици. Имаше случаи, когато упълномощителите даваха на наемателите не само собствените си имоти, но и онези на свои близки и роднини²¹⁵. Подобни машинации ставаха особено много в Западна Тракия. Гюмюрджински окръг беше наводнен от спекуланти, които заобикаляха постановлението, сключваха договори и вземаха под наем чифлици, къщи, дюкяни, ниви и т. н.²¹⁶ „Някои от адвокатите и адвокатуващите — оплакваше се на Радославов окръжният управител Свиначов — имат по 10, 20 и 30 имота. . . Този начин на завземане имоти привлече серия хора от стара България, дошли под благовидния предлог да видят новите земи, а други пък са пратили свои агенти. Същото стана и с посевите, лозята и други полски имоти в някои села.“²¹⁷ На отделни места заможни търговци купуваха имотите на изселващите се, като пъдеха бежанците²¹⁸. Из Гюмюрджински окръг сновяха дори правителствени депутати, които се опитваха да изкупват на изгодна цена чифлици, ниви и т. н., където биха могли да се заселят бежанци²¹⁹. Богати спекуланти успяваха да купят на търг къщи и дюкяни, които даваха на изгнаниците и местните бедни граждани „с двойно и тройно по-високи наеми“²²⁰.

Създаденото положение безпокоеше българската общественост, тъй като имаше пряко отношение към съдбата на бежанците. Опозиционният печат с възмущение писа, че докато десетки хиляди бежанци от Източна Тракия, Мала Азия и Македония тънат в нищета, някои представители на властта се облагодетелствуват незаконно от грабежи²²¹. Особено безпощадно бяха критикувани полицейските пристави и стражари, околийски началници и секретар-бирници, „отдавна провинени с нечестните си дела и деяния“²²², както писа в. „Нова България“. Дори правителственият официоз „Народни права“ многократно обърна внимание на този въпрос.

Разрешаването на проблема с безстопанствените имоти и главно на аграрния въпрос в новоосвободените земи имаше голямо стопанско и политическо значение. Загубата на определено количество материални блага за икономиката на страната за няколко години не беше най-същественият въпрос. Определящо значение имаше в чии ръце ще попадне земята и по какъв начин ще бъде стопанисвана в бъдеще. Буржоазната държава играеше важна роля в това отношение. Не липсваше и опит, натрупан след Руско-турската освободителна война от 1877—1878 г. Ако правителството откажеше да се намеси решително, както писа в. „Народни права“, можеше да се стигне до „чокойство или по-право, да се подхрани турското бейство с големи чифлици и с бедно работящо население около тях“²²³. Правителствените партии

²¹⁴ ЦДИА, ф. 173, оп. 3, а. е. 912, л. 3.

²¹⁵ Пак там, ф. 242, оп. 2, а. е. 491, л. 93. Писмо от В. Радославов до ЦКБ, 13 юни 1914.

²¹⁶ Пак там, л. 31. Телеграма от окръжния управител в Гюмюрджина Н. Свиначов, 29 дек. 1913.

²¹⁷ Пак там, л. 56. Телеграма от Н. Свиначов до В. Радославов, 19 юни 1914.

²¹⁸ Мир, № 4263, 22 юни 1914.

²¹⁹ Беломорски глас, № 9, 5 юни 1914.

²²⁰ ЦДИА, ф. 173, оп. 3, а. е. 910, л. 3. Мотиви към предложението за одобрение на VII постановление на МС от 19 ян. 1915.

²²¹ Народ, № 217, 25 септ. 1914.

²²² Нова България, № 20, 29 авг. 1914.

²²³ Народни права, № 176, 6 авг. 1915.

съзнаваха това. Друг е въпросът до каква степен либералната коалиция, силно обвързана с Турция, крепяща се на гласовете на гюмюрджинските турски депутати в Народното събрание, можеше да действа с развързани ръце. Приетите постановления се прилагаха трудно на практика. Мнозина от изселените дори започнаха, както отбелязахме, да се завръщат и даваха пълномощия на български граждани, които слагаха ръка върху имотите и влизаха в спор с държавата.

С цел да бъдат осигурени бежанците с работа и препитание, на първо време правителството им разреши да обработват безстопанствените имоти, без да отстъпват нищо от приходите²²⁴. То дори възприе впоследствие да не обявява за безстопанствени, с цел да не се обсебват от държавата, мерите на онези поселища, които (опожарени или напуснати по време на война) наново се заселваха с бежанци или със завърнали се местни жители²²⁵.

Проблемът за безстопанствените имоти получи разрешение, макар и не най-правилното, през 1915 г. В края на февруари Министерският съвет натовари комисията да подготви специален законопроект²²⁶. На 22 април правителството прие постановление № 11, с което се отчуждаваха всички недвижими имоти в новоосвободените земи, принадлежащи на следните категории лица: които са се изселили и са ги продали след 5 октомври 1912 г.; които са се изселили, без да са ги продали някому; които ще се изселват, „за да бъдат дадени на бежанците по условия, които ще се определят от особен закон“²²⁷.

Провъзгласеното отчуждаване се обяви за „спешно“ и беше съобщено на съдебните органи, от които се искаше енергично да се противопоставят на спекулативните сделки²²⁸.

Постановлението от 22 април 1915 г. срещна възражения от МВРИ, което се противопостави на подобен начин на действие. То искаше разрешаването на въпроса да се съгласува с уреждането на проблема за имотите на българите в Егейска Македония. Очевидно по този начин се търсеше разрешение, близко на постигнатото с Турция. МВРИ се изказа срещу отчуждаването на гръцките имоти, тъй като основателно се опасяваше за съдбата на българската собственост, останала в Гърция. Прибързаните и недообмислени действия на правителството развързаха ръцете на гръцките власти. Беше пропусната една възможност, която можеше да има за основа взаимната размяна на имотите. Така биха се лишили от основание гръцките претенции към България и щяха да се съхранят имуществените права на бежанците, прогонени от Гърция. Най-малкото срещу своите имоти, изоставени в Македония, бежанците биха могли да получат на базата на взаимността такива на гърци от Западна Тракия. Бъдещето показва колко основателна е била позицията, заета по този въпрос от МВРИ.

* * *

Успоредно с настаняването им бежанците бяха подпомагани от държавата, от обществени организации и частни лица в България и от чужбина. Това ставаше с отпускане на заеми или събиране на парични средства и по други начини. Още в самото начало, през лятото на 1913 г., бежанците преминаваха старите граници през позволени и непозволени места. Извършва-

²²⁴ Нова България, № 27, 7 авг. 1914.

²²⁵ Държавен вестник, № 36, 13 февр. 1915.

²²⁶ Нова България, № 53, 28 февр. 1915.

²²⁷ Държавен вестник, № 305, 14 май 1915.

²²⁸ Народни права, № 116, 27 май 1915.

нето на митнически формалности не беше уместно, нито пък винаги възможно. По този повод правителството се разпреди добитъкът и покъщината, доколкото бежанците имаха такива, да бъдат пропускани без мито. В. Радославов издаде подобни нареждания до митническите власти съответно на 6 и 10 юли 1913 г.²²⁹ Почти по същото време, на 12 юли, Народното събрание гласува кредит от 100 000 лв. за бежанците с цел „да може да се облекчи нещастното им положение поне с утоляване глада им“²³⁰. И тъй като посочената сума се оказа крайно недостатъчна, още на 19 юли бяха отпуснати нови 500 000 лв.²³¹

Какви финансови средства бяха необходими за изхранването на бежанците (тук не става въпрос за настаняването им) се вижда от факта, че само в Самоков за кратко време властите изразходваха 10 000 лв.²³² При съществуващото положение новият свръхсметен кредит от 300 000 лв. не закъсня и беше отпуснат на 12 октомври²³³. Последната помощ за поддържане на бежанците от Македония и Тракия за 1913 г. правителството отпусна на 19 декември и възлизаше на 250 000 лв.²³⁴ Така за по-малко от шест месеца бяха изразходвани от държавата за прехраната на бежанците 1 150 000 лв. Тези средства се оказаха крайно недостатъчни да удовлетворят и най-насъщните техни нужди.

На 11 декември 1913 г. Министерският съвет прие постановление № 4, чрез което обяви за държавна собственост „стоките и всички движимости на невъзвръналите се от бягство жители на новоосвободените земи. . .“²³⁵ То се отнасяше изключително за наскоро създадените Гюмюрджински и Струмешки окръзи, където, както видяхме, започна настаняването на основната маса от бежанците. От тяхната територия се бяха изселили значителен брой гърци и турци. Част от имуществото им по силата на постановлението трябваше да се раздаде на бежанците, които пък се задължиха в срок от една-две години „да изплатят на държавата стойността на дадените им стоки“²³⁶.

Правителството направи усилия да активизира местните власти и българската общественост в помощ на бежанците. На 31 август 1913 г. министърът на вътрешните работи и народното здраве се обърна със специално окръжно, в което призова всички благотворителни дружества, общини и частни лица „да поемат грижата да помагат на нуждаещите се бежанци“, като им раздават брашно, хляб и т. н. На общинските власти и на гражданите беше обърнато внимание да не правят по-тежко положението на бежанците, като не ги гонят от училищните и други здания под какъвто и да е предлог. „Жалко е — продължаваше окръжното, — че в някои погранични градове и села населението се отнасяло спрямо бежанците не твърде гостолюбиво. Нещо повече, някои училищни настоятелства изкарвали насила бежанците от училищата, без предварително да са се погрижили за тяхното и на семействата им настаняване.“²³⁷ В заключение министърът заплаши, че ако не се обърне внимание на поставените в окръжното въпроси, административните власти щели принудително да разквартируват бежанците по частни къщи още преди настъпването на зимата.

В навечерието на новата 1914 г. правителството на България се обърна с позив към българския народ, посветен изцяло на бежанците. В него

²²⁹ ЦДИА, ф. 173, оп. 3, а. е. 240, л. 9.

²³⁰ Пак там, а. е. 237, л. 2.

²³¹ Държавен вестник, № 27, 3 февр. 1914.

²³² ЦДИА, ф. 3131, оп. 1, а. е. 965, л. 6. М. Сарафов до В. Радославов, 13 септ. 1913.

²³³ Държавен вестник, № 242, 25 окт. 1913.

²³⁴ Държавен вестник, № 6, 9 ян. 1914.

²³⁵ ЦДИА, ф. 242, оп. 2, а. е. 491, л. 46.

²³⁶ Пак там.

²³⁷ СГОДА, ф. 1, оп. 1, а. е. 746, л. 21.

официално броят им се обявяваше на 150 000, между които голяма част жени и деца. Властите признаха, че само в Малкотърновско седмично умирали „от студ и недостатъчно храна 30—40 души“²³⁸. Правителството заяви, че България трябвало „да прибере, отрие сълзите и даде подслон на тия нещастни свои деца, загубили братя, майки и бащи, прокудени от родните си огнища“²³⁹.

Усилията на централната власт да активизира местните общини и българската общественост не останаха „глас в пустиня“, но и не дадоха особен резултат. Най-активни усилия полагаше българската църква. Синодът пое издръжката и настани на работа почти всички църковни служители от Македония, които не бяха малко. Само до 26 юли 1913 г. в София пристигнаха 135 свещеници²⁴⁰. Десетки други се намираха из провинцията или предстоеше да дойдат в България. Първоначално всички получиха по 15—30 лв. за храна, а впоследствие бяха настанявани на работа най-често в новоосвободените земи. Това се отнасяше и за църковните архиереи — владии, архиерейски наместници и т. н. В началото на юли сръбското правителство вече беше прогонило от Македония митрополитите Авксенти Пелагонийски, Борис Охридски и Преспански, Неофит Скопски, Методий Велешки и Козма Дебърски²⁴¹. До средата на септември 1913 г. в България пристигнаха повече от 250 свещеници от заграбените български земи, на които от Синода като първа помощ бяха раздадени над 3000 лв.

Църквата отделяше средства за подкрепа не само на своите служители. Още на 4 юли 1913 г. Синодът се разпореда да бъдат раздадени на бежанците 1170 чифта чорапи, 80 пояса, 26 шалчета и 627 по-вехти дрехи. На 20 юли бяха отпуснати на Изпълнителния комитет на македоноодринските братства 2000 лв. с пожелание да ги използва както намери за добре. На 1 август Синодът отново предаде на бежанците 44 ризи, 150 кърпи, 7 чифта чорапи и 225 различни дрехи. Софийската митрополия от своя страна се съгласи „с най-голяма готовност“ да предостави на Държавната комисия за подпомагане на бежанците помещения в 33 манастира. На съответните игумени беше наредено да приемат изгнаниците „с братска и християнска любов“²⁴².

Незначителни суми за подпомагане на бежанците се събираха от театрални представления, вечеринки, волни пожертвувания, лотарии и т. н. предимно в навечерието на някой празник²⁴³. По-осезателна помощ оказваше Българският червен кръст, който в навечерието на новата 1914 г. отпусна на бежанците 2000 одеала²⁴⁴. Пак по това време с цел да бъде активизирана благотворителната дейност в София беше формиран специален комитет за събиране на помощи²⁴⁵.

В редки случаи отделни лица правеха запомнящи се благотворителни жестове. С основание в. „Свободна Тракия“ писа: „В България имаме доста богаташи, а някои пък през войната изтеглиха от държавата с конски торби злато, обаче никой не се сеца да помогне на нещастните, които се застрашават от настъпающата зима.“²⁴⁶

Известна помощ оказаха и някои благотворителни организации в чужбина, най-вече от Англия. Ще отбележим Дружеството за подпомагане на

²³⁸ Народни права, № 23, 13 дек. 1913; Свободна Тракия, № 7, 5 дек. 1913.

²³⁹ Пак там.

²⁴⁰ Църковен вестник, № 44, 27 юли 1913.

²⁴¹ Пак там, № 41, 6 юли 1913.

²⁴² Пак там, № 52, 21 септ. 1913.

²⁴³ Народни права, № 225, 6 дек. 1913, № 232, 14 дек. 1913; Свободен глас, № 8, 14 ноем. 1913.

²⁴⁴ Народни права, № 240, 24 дек. 1913.

²⁴⁵ Пак там, № 233, 15 дек. 1913.

²⁴⁶ Свободна Тракия, № 5, 22 ноем. 1913.

приятелите (квакерите), което раздаде в началото на октомври 1913 г. на бежанците 300 готови дрешки за деца и платове за горни и долни дрехи за възрастни, 400 одеала и 500 лв. за купуване на обувки и дрехи²⁴⁷. Същото дружество в навечерието на новата година раздаде на бежанците: 20 176 лв., които се употребиха в София, Татарпазарджик и Самоков; 16 бали с 1600 одеала, раздадени в София и Самоков; 103 бали, тежки 25 000 кг, с дрехи, одеала и военни платове, разпределени между бежанците в Бургас (16 бали), Анхиало (3 бали), Созопол (2 бали), Василико (6 бали), Ямбол (10 бали), Казълагач (8 бали), Нова Загора (6 бали), Стара Загора (13 бали), Пловдив (10 бали) и Саръ-Муса (2 бали). Отделно 59 бали (17 500 кг) с дрехи, одеала и вълнени платове бяха получени във Варна и раздадени между бежанците в същия град, в Русе и Плевен. Квакерите изпратиха и 14 бали за Дедеагач, където в края на 1913 г. се бяха струпали вече хиляди бежанци²⁴⁸.

Заселването на бежанците в новоосвободените земи се съпровождаше с отпускане на заеми и други средства за тяхното настаняване и издръжка. Тъй като гласуваните през 1913 г. кредити (общо 4 на сума 1 150 000 лв.) и раздаваната храна, складирана по военнопроводствените магазини, привършиха, на 17 януари 1914 г. Министерският съвет постанови да се отпусне нова сума от 300 000 лв. „за издръжка на бежанците“²⁴⁹. Този кредит беше необходим за зимните месеци, когато нямаше условия за започване на работа и тяхната прехрана ставаше изцяло за сметка на държавата. За първи път беше изработен и специален правилник за изразходване на отпуснатите суми. Според него от държавните помощи за храна, топливо, жилище и т. н. можеха да се ползват само ония семейства и лица, които не бяха настанени на работа. Ако близък роднина (баща, майка, възрастен син или дъщеря) работеше, но средствата не достигаха за прехраната на цялото семейство, съответната комисия можеше да компенсира недостига в натура. Бежанци, поканени на работа, но отказали, не можеха да ползват държавна помощ. Така властите се стремяха да ги подтикнат към трудова дейност и самоиздръжка, което при тогавашните условия не беше леко. Предвиждаше се помощите от държавния кредит да се раздават до 1 април 1914 г., след което всеки трудоспособен бежанец беше длъжен да работи и сам да изкарва прехраната си. Властите правеха изключение само за малолетните сираци до 14 г., останали без бащи, майки и близки роднини, за вдовици с малолетни деца и за недъгави или престарели лица, които след войната бяха останали без поддръжка от свои близки²⁵⁰.

Но и този кредит се оказа недостатъчен. В ранната пролет на 1914 г. правителството отново помоли Народното събрание за нова сума от 1 200 000 лв. Всъщност голяма част от нея вече беше изразходвана поради натрупан дълг от 650 000 лв. Освен това на властите бяха необходими още 150 000 лв. за превозване на бежанците по Източните железници и 120 000 лв. за плащане на наем за софийските училища, заети от бежанци. За след 1 април правителството предвиждаше още 200 000 лв., необходими за подпомагане на нетрудоспособните бежанци²⁵¹.

Новият кредит от 1 200 000 лв. беше гласуван от Народното събрание на 25 април 1914 г. Разходите по него се покриваха от средствата за редовния бюджет за 1914 г.²⁵² По същото време бяха предвидени и 100 000 лв. за

²⁴⁷ Народни права, № 178, 12 окт. 1913.

²⁴⁸ Пак там, № 233, 15 дек. 1913.

²⁴⁹ Държавен вестник, № 26, 3 февр. 1913.

²⁵⁰ Държавен вестник, № 31, 7 февр. 1914.

²⁵¹ ЦДИА, ф. 173, оп. 3, а. е. 445, л. 3; СД на XVII ОНС, I ИС, с. 341.

²⁵² Държавен вестник, № 102, 171, 9 май, 31 юли 1914.

подпомагане на бежанците в Албания, спасили се от преследванията на сръбските власти в Македония²⁵³.

Правителството разбираше, че заселването на бежанците в т. нар. нови земи не можеше да стане без средства. Въпросът се състоеше не само в това да бъдат изхранвани, но и да си построят къщи, да си купят земеделски инвентар и добитък, сечива, семе за посев и т. н. Затова на 4 януари 1914 г. Министерският съвет прие постановление, с което разреши на БЗБ да отпусне заем от 5 000 000 лв. под гаранция на държавата за населението „както покрай старата граница, така и в новите земи, а също и на бежанците-преселници в тия райони. . .“²⁵⁴ Максималният размер на заемите не можеше да надхвърля 1000 лв. на домакинство. Те се отпускаха с падеж до една година и с право на продължение с още две години. БЗБ събираше от длъжниците 8% годишна лихва, от която 7% отиваше в полза на банката и 1% за държавата, която гарантираше заема²⁵⁵.

До началото на юни 1914 г., когато стана обсъждането на съответния законопроект в Народното събрание, почти цялата предвидена сума вече беше изразходвана. През пролетта властите заселиха много бежанци в новоосвободените земи, главно в Западна Тракия. По околии парите бяха разпределени така: в Софлийска — 623 790 лв. на 2169 семейства; в Дедеагачка — 368 940 лв. на 1595 семейства; в Гюмюрджинска — 384 575 лв. на 1140 семейства; в Горноджумайска — 249 351 лв. на 1199 семейства; в Мелнишка — 249 190 на 1631 семейства; в Казълагачка — 259 480 лв. на 830 семейства; в Кошукавашка — 16 790 лв. на 132 семейства; в Харманлийска — 16 200 лв. на 40 семейства; в Пашмаклийска — 2095 лв. на 19 семейства и т. н. Общо в 16 околии, за които има точни сведения, бяха раздадени 3 789 351 лв. на 15 165 семейства²⁵⁶.

Опозиционните партии остро критикуваха правителството, като правилно отбелязаха, че отпуснатите средства не са достатъчни „бежанците да се поставят на собствена нога“²⁵⁷, както заяви Ан. Ляпчев. Социалдемократът Н. Сакаров я определи като „абсолютно недостатъчна за целта“. Той и други опозиционни политици обърнаха внимание, че максималната сума от 1000 лв. на домакинство, която можеше да бъде отпусната, е съвсем недостатъчна. При това на места се раздаваха по 50 и 100 лв., които отиваха не за обзавеждане, а за прехрана на бежанците²⁵⁸. На критика беше подложена високата лихва и краткият срок за изплащане на заема. Властта беше принудена да се защитава. Нейният представител Н. Генадиев заяви, че законопроектът не е програма на правителството, а само част от нея. Той отново подчерта, че основните средства трябва да отидат за настаняването на бежанците в Западна Тракия, която определи като „авангард“ на България в стопанско и политическо отношение, поради което трябвало да се превърне в „твърдина на българщината“²⁵⁹.

Тъй като отпусканите суми бяха недостатъчни, заемите следваха един след друг. Правителството не устоя на своето решение да отдели средства за прехраната на бежанците само до 1 април 1914 г. Правилникът за разпределяне на сумите лишаваше от помощ настанените в новоосвободените земи, но неуспели да се заловят за работа и да използват сезона за

²⁵³ Мир, № 4158, 2 март 1914.

²⁵⁴ Държавен вестник, № 82, 15 апр. 1914.

²⁵⁵ Държавен вестник, № 170, 30 юли 1914.

²⁵⁶ СД на XVII ОНС, I ИС, II, с. 1456.

²⁵⁷ Пак там, с. 1430.

²⁵⁸ Народ, № 128, 7 юни 1914.

²⁵⁹ СД на XVII ОНС, I ИС, т. 2, с. 1437.

пролетните посеви²⁶⁰. В него не се предвиждаше подпомагане и на онези бежанци, които продължаваха да прииждат в България и също се нуждаеха поне на първо време от храна, подслон и отопление. Поради изложените съображения на 29 май 1914 г. Министерският съвет разреши на БЗБ да отпусне под гаранцията на държавата нов кредит от 1 млн. лв.²⁶¹ Размерът на раздаваните суми не трябваше да надминава 200 лв. на семейство, а за домакинства с по-малко от 5 членове — по 40 лв. на всеки²⁶².

Първият заем от 5 млн. лв. за заселване на бежанците в новоосвободените земи се оказа недостатъчен и бързо бе изчерпан. Голяма част от пострадалите местни жители в Западна Тракия и Струмишки окръг и на бежанците, останали в старите предели на България (предимно в Бургаски окръг), не получиха нищо от него. Непрекъснато пристигаха и нови изгнаници от Мала Азия, Македония и Източна Тракия, които също трябваше да бъдат заселвани. Ето защо още на 12 юли 1914 г. Министерският съвет даде своето съгласие БЗБ да отпусне нов заем от 5 млн. лв. при същите условия²⁶³. Парите бяха предназначени за бежанците, настанени „в новите земи и на тия от тях, които ще бъдат настанени в района на Бургаски окръг, за да си набавят семе за посев, добитък и за постройка на жилища“²⁶⁴. Разпределението на сумите започна към средата на октомври 1914 г.²⁶⁵ До края на годината клоновете на БЗБ в Дедеагач, Софлу и Ортакьой — местата, където се извършваше най-интензивното заселване на бежанци — раздадоха от последните три кредита (два по 5 млн. и един от 1 млн. лв.) 1 681 670 лв. за прехрана и обзавеждане на 6347 семейства, от които 1 181 150 лв. на 3713 семейства-бежанци и 500 520 лв. на 2634 семейства местни жители²⁶⁶. По околии разпределението бе следното: в Дедеагачка — 612 360 лв., от които 443 520 лв. на 1472 бежански семейства и 168 840 лв. на 982 семейства местни жители; в Софлийска — 739 050 лв., от които 528 710 лв. на 1852 семейства-бежанци и 210 340 лв. на 1029 семейства местни жители; в Ортакьойска — 330 250 лв., от които 208 910 лв. за 389 семейства-бежанци и 121 310 лв. на 623 семейства местни жители. Освен това в Дедеагачка околия БЗБ раздаде около 30 т семе за посев от разни видове зърнени култури, а в Софлийска околия — 239 150 кг, част от които беше употребена за храна. Поради голямата отдалеченост и липса на удобни пътища бежанците от Ортакьойска околия не бяха снабдени с необходимите им семена за посев²⁶⁷. Централното управление на БЗБ разреши на своя клон в Ксанти да раздава аванси на тютюнопроизводителите в района — както на бежанците, така и на местните жители турци²⁶⁸.

В кръга на възможното бежанските комисии раздаваха плугове, работен добитък и сечива. В Дедеагачка околия БЗБ направи усилия да снабди новите заселници със земеделски инвентар и машини, но избухналата война попречи за реализирането на този план. До края на 1914 г. тук бяха отпуснати само 7 плуга, които комисията раздаде на бежанците от с. Шахинлар. Отделно бяха раздадени 118 коня и мулета, 80 сухи овчи кожи и „някои безстопанствени

²⁶⁰ Държавен вестник, № 83, 15 апр. 1915; Търговски фар, 18 юни 1914.

²⁶¹ ЦДИА, ф. 173, оп. 3, а. е. 496, л. 2; ДВ, № 138, 23 юни 1914, № 83, 15 апр. 1915; Нова България, № 20, 26 юни 1914.

²⁶² Търговски фар, № 571, 18 юни 1914.

²⁶³ ЦДИА, ф. 173, оп. 3, а. е. 499, л. 2; Мир, № 4277, 8 юли 1914.

²⁶⁴ ДВ, № 254, 8 ноем. 1914, № 88, 21 апр. 1915.

²⁶⁵ Народни права, № 230, 9 окт. 1914.

²⁶⁶ Нова България, № 47—48, 10 ян. 1915 г. Репорт от М. Розентал.

²⁶⁷ Пак там.

²⁶⁸ Търговски фар, № 569, 13 юни 1914.

материали²⁶⁹. Това бе крайно недостатъчно, за да могат бежанците да започнат нормално обработване на земята.

На бежанците се правеха някои улеснения и им се даваха известни временни привилегии. Тези, които желяха да се преселят от старите предели на България в новосвободените земи, можеха да пътуват безплатно по жп линиите²⁷⁰. На бежанците в Бургаска околия се разрешаваше да пасат своя добитък безплатно в държавните гори²⁷¹. През пролетта на 1915 г. МЗДИ отпуска безвъзмездно дървен материал за направа на жилища и за отопление²⁷². Багажите на бежанците и техният добитък се пропускаха през границата без такси и мита и т. н.²⁷³

Лошите условия на живот бяха причина за честите болести, които покосяваха бежанците. Определените от Дирекцията на народното здраве лекари, които трябваше да се грижат за тях, невинаги заемаха своите длъжности. В София бяха определени да наглеждат бежанците двама лекари, но до средата на декември 1914 г. те въобще не се появили сред тях. Подобно отношение се наблюдаваше и в новосвободените земи, където населението беше всекидневно изложено на болести²⁷⁴. През януари 1915 г. Върховният медицински съвет назначи по един лекар в Ксанти и Гюмюрджина, където (както писа в „Нова България“) болестите били „много развити между бежанците“²⁷⁵. По тези причини по всички околии на т. нар. нови земи бяха изпратени медикаменти, които да се раздават безплатно на населението²⁷⁶.

Българското общество имаше добри традиции в благотворителната дейност още от Възраждането, но те се проявяваха предимно в просветното дело. В подкрепа на бежанците се правеха известни усилия, но резултатите бяха незначителни. Само на отделни места се формираха благотворителни комитети, които развиваха по-енергична дейност. В Ксанти подобен комитет беше основан още на 19 декември 1913 г. В него влизаха „най-почтените търговци и първенци на града“, между които и чужденци. Председател стана епископ Иларион. Комитетът просъществува до пролетта на 1914 г., когато прецени, че „възложената му от гражданството благотворителна задача“ е привършена. За това кратко, но изключително тежко за бежанците време бяха събрани 18 559 лв. Комитетът закупи 40 000 оки царевича, 7800 оки ориз, 9000 оки фасул и 6000 оки пшеничено брашно. С тези продукти през зимата бяха поддържани около 3500 бежанци, от които 2400 българи и 1100 турци. Храната се раздаваше на всеки 15 дни в началото и средата на месеца. По време на празниците най-бедните получаваха по 1—2 лв.²⁷⁷

Благотворителна дейност, но без големи резултати, се разгърна и в Бургас, където също имаше много бежанци. В навечерието на новата 1914 г. общинското управление в града се обърна с позив към гражданството за събиране на доброволни помощи. Резултатите от акцията бяха повече от скромни, тъй като малцина граждани се отзоваха „на тази хуманна идея“. Събраната сума възлизаше едва на 1375 лв., като 1000 лева даде самото общинско управление и само 375 лв., от отзовали се на призива 18 души²⁷⁸.

²⁶⁹ ЦДИА, ф. 313, оп. 1, а. е. 2485, л. 37—38. Рапорт от М. Розентал до В. Радославов. Дедагач, 19 дек. 1914.

²⁷⁰ Нова България, № 30, 29 авг. 1914.

²⁷¹ ДВ, № 153, 10 юли 1914.

²⁷² ДВ, № 104, 13 май 1915.

²⁷³ ДВ, № 180, 12 авг. 1914; Нова България, № 53, 28 февр. 1915.

²⁷⁴ Народни права, № 235, 11 дек. 1914.

²⁷⁵ Нова България, № 47—48, 10 ян. 1915.

²⁷⁶ Нова България, № 49, 21 ян. 1915.

²⁷⁷ Нова България, № 6, 19 апр. 1914. Писмо от Бюрото на Благотворителния комитет в гр. Ксанти, 17 апр. 1914.

²⁷⁸ Бургаски общински вестник, № 1, 15 ян. 1914.

На 9 март пак в Бургас беше дадено представление, като събраните 1026 лв. бяха използвани за подпомагане на бежанците²⁷⁹. Известна малка подкрепа им оказваше и д-во „Милосърдие“ в същия град, което разпредели между тях материали за долни дрехи²⁸⁰.

През зимата на 1914—1915 г. Централната комисия се обърна с апел към столичните граждани, като привлече тяхното внимание върху факта, че в София бежанците били с „окъсани дрехи, завивки, обуца и чорапи и хранени само с един хляб“. Тя напразно зовеше, тъй като малцина откликваха, да бъде проявено състрадание към близо 800 вдовици с малки деца, сирачета, недъгави и престарели бежанци, живеещи в училищата „Н. Рилски“ и „П. Евтимий“²⁸¹. Събраните до 20 декември 12 034 лв. не само в столицата бяха изпратени в Струмица — 2000 лв., Бургас — 2000 лв., Горна Джумая — 1000 лв., Петрич — 1000 лв., Мехомия — 500 лв. и т. н.²⁸²

Предвид тежкото положение на бежанците, които през зимата бяха обречени „да измрат в най-грозна мизерия“, на 16 декември 1914 г. Централната комисия отправи окръжно до околийските началници в цялата страна. Тя ги молеше да поканят шефовете на всички учреждения, председателите на благотворителните дружества и т. н. да проучат дали се чувства липса от работна ръка в съответната околия и „могат ли да бъдат настанени като ратаи, чобани, слугини и пр. — млади, здрави, трудолюбиви бежанци — земледелци“. Окръжното зовеше към създаване по места на помощни комитети. Те трябваше да дадат братска подкрепа на нуждаещите се бежанци, да апелират към търговците, предприемачите, занаятчиите и т. н. за облекчаване на тежкото им положение, като им осигурят работа „и с това ги избавят от явна, гладна смърт“²⁸³. Инициативата беше подета от МНП, едно от малкото учреждения, откликнали на призива, което разпреди на длъжностните си лица да вземат активно участие при съставянето на гражданските комитети за подпомагане на бежанците. То се обърна първо към учителите и чиновниците да подпомогнат „хуманното дело, което държавата върши от две години насам...“²⁸⁴

Както констатира Централната комисия за бежанците през август 1915 г., събраните суми от гражданските комитети бяха „твърде малки“ и възлизаха на 45 700 лв. От тези пари Гражданският комитет предостави 34 700 лв. в Дедеагач, а всички останали комитети — само 11 000 лв. Почти цялата сума отиде за прехраната на около 5000 деца, вдовици, недъгави старци, болни и изнемощели бежанци, на които държавата за известно време престана да отпуска помощи²⁸⁵.

Бежанците получаваха известна помощ (както отбелязахме) по линията на чуждестранната благотворителна дейност. През януари 1914 г. в България пристигна американският мисионер Удров, който раздаде в Малко Търново дрехи и облекло за около 7800 лв. Той обиколи и селата Потурнак, Варвара и Ахтопол, където констатира „плачевното положение на бежанците“ и телеграфически поиска от американската комисия за бежанците, която го изпрати в България, още 15 000 лв. Тази сума също беше раздадена в

²⁷⁹ Пак там, № 3, 10 апр. 1914.

²⁸⁰ Пак там, № 3, 27 ян. 1914.

²⁸¹ Народни права, № 274, 29 ноем. 1914. Апел към Столичните граждани и граждани.

²⁸² Народни права, № 292, 20 дек. 1914.

²⁸³ ЦДИА, ф. 176, оп. 3, а. е. 209а, л. 44—45.

²⁸⁴ СГОДА, ф. 124к, оп. 1, а. е. 6, л. 1. Окръжно на МНП от 10 февр. 1915.

²⁸⁵ ЦДИА, ф. 176, оп. 4, а. е. 209а, л. 18—20. Рапорт от ЦКБ, 31 авг. 1915.

споменатите места²⁸⁶. Това американско благотворително дружество раздаде 45 чифта волове на бежанците в Струмишко и 40 чифта в Малкотърновско²⁸⁷.

Благотворителна дейност в България развиваше и английският Балкански комитет. През януари 1914 г. неговият представител Хаскел раздаде на бедното българско население в Гюмюрджина 150 юргана. По негово искане комитетът изпрати 100 турски лири, които да бъдат разпределени отново на бежанците в този край²⁸⁸. Английската мисия в Солун от своя страна раздаваше на отпътуващите оттук за Дедеагач българи хляб, консервирано мляко и други хранителни продукти²⁸⁹. Отделно братя Бъкстон при своето посещение в България през лятото на 1914 г. връчиха 1000 лв. на председателя на Централната комисия за бежанците Драсов²⁹⁰. Директорът на Френския колеж в Пловдив отец Жерве, по поръчение на Парижкото д-во L'oeuvre d'Orient предостави сумата 6500 лв. „за раздаване на бежанците, нахождащи се в Тракийско“²⁹¹.

По инициатива на българския пълномощен министър в Турция консултът в Цариград събра 3000 лв., които изпрати за бежанците в София²⁹².

В подкрепа на бежанците работеха и формираните от самите тях македонски, тракийски и добруджански братства. Тяхната история (с изключение на македонските) бе сравнително кратка и досега е слабо проучена. Затова ще се спрем накратко на дружествата, създадени от бежанците из Тракия и Добруджа.

Бежанците от Източна Тракия, дошли в България след Балканските войни, организираха през 1914 г. в София дружество „Одринска Тракия“. Неговата дейност почти се изчерпваше с това да ходатайства пред властите за настаняването и прехраната на бежанците и да устройва всяка година на 13 март панахида за падналите в боевете край Одрин български войници²⁹³. В някои случаи дейността на дружеството носеше политически оттенък. В началото на май 1914 г. тракийският комитет се обърна с изложение до император Николай II чрез руската легация в София. Тук се описваше терорът, който упражняваха турските власти над българите в Източна Тракия, за да ги принудят да се изселят, като им ограбваха имотите и затваряха църквите и училищата им. Руският император беше помолен като върховен покровител на християнското население в Турция да се застъпи за подобрене на неговата печална участ²⁹⁴.

Подобно изложение беше изпратено до английското правителство и до Лондонската епископия, от които се искаше да се застъпят за „страдащите християни в Турция“. Пълномощният министър на Англия в София заяви, че ще направи възможните постъпки където трябва, но че България е направила голяма грешка, като чрез Одринското съглашение от 2 (15) ноември 1913 г. е узаконила насилията на турските власти над българите в Тракия²⁹⁵.

Енергична работа за своето организиране в братства в края на 1913 г. започнаха и бежанците от Добруджа. Първи между тях бяха напуснали

²⁸⁶ Мир, № 4124, 24 ян. 1914; Народни права, № 19, 24 ян. 1914.

²⁸⁷ Нова България, № 21, 30 юни 1914.

²⁸⁸ ЦДИА, ф. 176, оп. 3, а. е. 134, л. 89—90. Рапорт от Ц. Тодоров до МВРИ. Солун, 4 февр. 1914.

²⁸⁹ Софийски новини, № 6, 21 март 1914.

²⁹⁰ Народ, № 214, 20 септ. 1914.

²⁹¹ Мир, № 4196, 12 апр. 1914; Нова България, № 4, 16 апр. 1914.

²⁹² Мир, № 4144, 14 февр. 1914.

²⁹³ Тракия, № 12—13, 23 юни 1926. Отчет на ВИК пред Петия конгрес на д-во „Тракия“.

²⁹⁴ Ново време, № 30, 11 май 1914.

²⁹⁵ Пак там.

родните си места държавните чиновници. Поради затварянето на българските училища, последваха ги и учителите. Останали без ученици, без работа и препитание, те по неволя трябваше да заминат за България. Същото сториха и много свещеници, които не пожелаха да се примирят с терора на съвместното богослужение с румънските духовни власти в българските църкви²⁹⁶. Подслон и закрила в свободните части на отечеството си потърсиха и много ученици от горните класове, подлежащи на военна служба младежи и т. н. Според някои публикувани, но непроверени напълно сведения, за 3—4 години в България били пристигнали от Добруджа около 40 000 бежанци²⁹⁷. Именно в техните среди през март 1914 г. почти едновременно в София възникна дружество „Добруджа“ и братство „Добруджа“. Въпреки някои противоречия между тях те се сляха и избраха свой Върховен комитет²⁹⁸. В следващите няколко месеца добруджански братства се появиха в Русе, Варна, Шумен, Разград, Видин и на други места, където имаше настанени бежанци от Добруджа²⁹⁹. Така се положиха основите на тяхната легална организация в България. В нейния устав, приет през пролетта на 1914 г., като първа задача се сочеше „Културното повдигане на българите в заробена нова Добруджа и единението им с българите в свободна България“. В устава не се изключваше и „политическа интервенция“ за запазването на техните училища, църкви и граждански свободи. Специално бе отбелязано, че организацията ще действа пред правителството „за настаняване на бежанците, които идват от нова Добруджа...“³⁰⁰.

Въпреки че в определени места или за известно време облекчаваше живота на бежанците, благотворителната дейност на българските и чуждите организации и дружества, както и на частните лица, не беше в състояние да промени изцяло тяхното положение. Скромните средства мъчно можеха да спасят от глад огромната маса бежанци. Благотворителните организации се опитваха, доколкото им позволяваха силите, да загълнат големите празнини, оставени от държавните комисии за настаняване на бежанците.

* * *

За отбелязаните години бежанският въпрос в България премина през два основни етапа на развитие. Първият обхвана времето от края на юни — началото на юли 1913 г. и продължи почти до пролетта на 1914 г. През тези месеци страната беше изпълнена с бежанци от Тракия, Македония и Добруджа. Държавните комисии за тяхното настаняване се натъкнаха на сериозни затруднения, предизвикани от огромния брой на бежанците, малките възможности на България след претърпяната национална катастрофа и липсата на сериозна организация от правителството за разрешаване на бежанския въпрос. По тези причини хиляди семейства бяха подслонени временно из училища, казарми, църкви, манастири и други обществени сгради. Много от тях посрещнаха зимата при крайно мизерни условия и станаха жертва на глада и студа въпреки отпусканите от държавата средства за прехрана.

Вторият етап започна с масовото заселване на бежанците из новоосвободените земи. Малка част от тях бяха изпратени по тези места още през изминалата есен. Трайните държавни интереси, стопанските и политическите

²⁹⁶ Габе, П. Румъния в Добруджа, 1913—1916 г. С., 1917, с. 34.

²⁹⁷ Георгиев, И. Добруджа в борба за свобода. С., 1962, с. 18.

²⁹⁸ Пак там, с. 22.

²⁹⁹ Добруджа, № 4, 23 юни 1914.

³⁰⁰ Мир, № 4170, 14 март 1914. Устав на д-во „Добруджа“; Добруджа, № 1, 25 март 1914. Устав на Добруджанското братство „Добруджа“.

фактори налагаха да бъде засилено българското етническо присъствие край бреговете на Егейско море. По тези причини тук се настаняваха не само бежанците, които вече се намираха в България, но и онези, които заприиждаха масово по това време от Егейска Македония и Мала Азия. Тази целенасочена политика на българското правителство беше подкрепена от цялата българска общественост. До началото на Първата световна война нейните главни цели в основни линии бяха постигнати.

Заселването на бежанците се извършваше в тежки за България стопански условия. Икономиката мъчно можеше да понесе големите разходи, необходими за прехраната на бежанците и за тяхното настаняване и снабдяване с работна земя, селскостопански инвентар или добитък. Скоро избухна и Първата световна война. България беше принудена да прави допълнителни усилия за въоръжаване. Все пак от държавния бюджет се отделяха за бежанците значителни (макар и невинаги достатъчни) тогава средства, които имаха за задача да удовлетворят най-насъщните нужди.

Разрешаването на бежанския въпрос в България съвпадна с острата политическа криза, която изживяваше страната. Либералната коалиция водеше тежка борба с опозиционните политически партии за запазване на своята власт. За кратко време се проведеха на два пъти законодателни избори. Правителството им отдели голямо внимание, тъй като от тях зависеше неговата съдба.

След Балканските войни, обкръжена от всички страни с враждебно настроени съседни, България изпадна в сложно международно положение. За да излезат от него, либералната коалиция и монархическият институт се ориентираха към съюз с Централните сили и Турция. Сближението с Високата порта деформира в известна степен разрешаването на бежанския въпрос и по-специално настаняването на бежанците в Западна Тракия.

Отношение към съдбата на бежанците бе проявено от цялата българска общественост. Нееднородна в социално и политическо отношение, тя енергично реагираше еднакво срещу недостатъците и грешките в правителствената политика. Всички гледаха на бежанския въпрос като на особено важен и нетърпящ отлагане проблем. Той беше широко обсъждан в Народното събрание, в Университета, в централния и местния печат. Критики срещу недобросъвестни чиновници и политици се силеха от страна на социалистите и от лагера на буржоазните и дребнобуржоазните партии. На бежанския въпрос се гледаше като на общонационално, общонародно дело. Цялото общество беше единодушно, че трябва да се направи всичко необходимо за спасяването и съхраняването на този здрав и жизнеспособен български елемент — бежанците.

Сериозното отношение на различните социални слоеве към бежанския въпрос допринесе за приобщаването им към българското общество и към държавата. Положено бе началото на един процес, който щеше да ги превърне в неразделна част от българския народ.

LE PROBLEME DES REFUGIES EN BULGARIE (1913—1915)

Staïko Trifonov

(Résumé)

Après la catastrophe nationale de la Bulgarie en 1913 la Thrace orientale, des parties des territoires libérés de la Macédoine et de la Dobroudja du Sud furent arrachées au pays. La population bulgare y était soumise à la dénationalisation et à des persécutions cruelles. Des dizaines de milliers de réfugiés inondèrent la Bulgarie dès l'été et au cours de l'automne de 1913. La déboulgarisation de ces terres prises de force continua aussi au cours des années suivantes. Les Bulgares habitant l'Asie mineure furent également atteints, les autorités turques les contraignant en 1914 à laisser leurs foyers paternels et à émigrer en Bulgarie.

Au début les réfugiés étaient temporairement installés dans les anciens confins de la Bulgarie. Un grand nombre parmi eux trouvèrent un asile à Sofia, à Plovdiv, à Varna, à Bourgas, à Haskovo, à Gorna Djoumaya et dans les cantons respectifs. Leur nombre atteignit approximativement 200 000.

Les conditions de vie des réfugiés étaient misérables et un grand nombre périt victime de la famine et des maladies. Le gouvernement bulgare alloua à plusieurs reprises des subsides qui s'avéraient toujours insuffisants. Quelques organisations de bienfaisance bulgares et étrangères collectaient également des subsides. Des moyens pour secourir les réfugiés étaient procurés par l'Eglise orthodoxe bulgare.

Le gouvernement bulgare décida d'installer la majeure partie des réfugiés sur les territoires nouvellement libérés et avant tout en Thrace occidentale. Son intention étant de renforcer la présence ethnique bulgare aux bords de la Mer Egée. A cette fin fut instituée la Commission centrale pour installer les réfugiés. Des commissions départementales et cantonales furent également créées. Elles établirent au cours d'une période de presque deux ans rien qu'en Thrace occidentale environ 80 000 réfugiés. Des dizaines de milliers d'exilés étaient dispersés dans les anciens confins de la Bulgarie, avant tout dans le département de Bourgas et dans les parties libérées de la Macédoine (dans le département de la Strouma). Le gouvernement en installant les réfugiés leur alloua des logements de la terre labourable avant tout des terres sans propriétaires. A plusieurs reprises l'Assemblée nationale adopta des lois pour allouer le secours nécessaire au peuplement et à l'aménagement des réfugiés en bétail, en inventaire agricole et en semences.

Au cours de ces années furent posés les fondements de nouvelles associations de réfugiés, s'intensifia leur action à l'appui de leur demande de retourner dans leurs lieux natals.